

Drie Ploegschilderijen

Literatuurstudie 2020-2021

DEEL VII

2003-2020

JOHAN MEIJERING

Drie Ploegschilderijen

Literatuurstudie 2020-2021

Studie:

Drs. Johan L. Meijering

Groningen, januari 2021

ISBN: 978 90 8314706 2

Inhoud

Voorwoord	1
Inleiding	2
De Ploeg	3
Onderzoek	
Deel I Berend Hoving bij Blauwborgje - Johan Dijkstra	7
Deel II Zicht op Zuidwolde - Jan Altink	58
Deel III Landschap met rij bomen - Johan Dykstra	124
Tot slot	201
Literatuur	202

JOHAN MEIJERING STICHTING

Deze publicatie is tot stand gekomen onder auspiciën van de Stichting Johan Meijering, die op 9 november 2017 in Groningen is opgericht. De stichting beheert het Cultureel Erfgoed van drs. Johannes Lourens Meijering, geboren te Kampen op 19 maart 1947, wonende te Groningen. Het levenswerk van Johan Meijering beslaat een tijdsbestek van 1964 t/m 2019 en bestaat uit negen uiteenlopende projecten op cultureel en maatschappelijk gebied.

De stichting heeft ten doel:

- a het bijeenbrengen en behouden van alle zaken die betrekking hebben op het immaterieel en cultureel erfgoed van Johan Meijering en/of aan hem gerelateerde onderwerpen;
- b het verrichten van alle verdere handelingen, die met het vorenstaande in de ruimste zin verband houden of daartoe bevorderlijk kunnen zijn.

De stichting tracht haar doel onder meer te verwezenlijken door:

- a het onderhouden, in stand houden en exploiteren van de website: www.johanmeijeringstichting.nl;
- b het publiceren of doen publiceren over Johan Meijering dan wel zijn ideeën, visies en overtuigingen;
- c het opsporen en registreren en het zo mogelijk in eigendom, bezit of bewaring verkrijgen van voorwerpen, documenten en afbeeldingen, die voor genoemd erfgoed van Johan Meijering van historische betekenis zijn;
- d het uitgeven en publiceren van artikelen en nieuwsberichten over de ideeën, visies en overtuigingen van Johan Meijering;
- e het waarborgen van de continuïteit van al het voorgaande en het zijn van een veilige bewaarplaats voor alle zaken die Johan Meijering aangaan, waaronder publicaties, boeken, foto-, beeld- en archiefmateriaal, en alle andere wettige middelen.

Cultureel erfgoed

Op 25 november 2014 zijn diverse culturele activiteiten van Johan Meijering in de periode 1964–2020 door het Regionaal Historisch Centrum ‘De Groninger Archieven’ erkend als cultureel erfgoed.

De archieven van Dansclub Kuifje '64, Kijkbungalow Minerva, Kunsthuis De Permanente, stichting La Pasión, stichting Do, Altink Affaire II (kunstvervalsingszaak De Groninger Ploeg), La Nueva Pasión, stichting ‘Staakt het Vuren’ en ‘Forum Groningen’ zijn door Meijering aan dit historisch centrum geschonken. De archieven van al deze projecten zullen worden overgedragen en ondergebracht bij de ‘Groninger Archieven’ in het ‘Archief Johan Meijering’ (19-03-1947). Ook het archief van de ouders van Johan Meijering, Willem Meijering (Zuidlaren, 23 februari 1919 Doetinchem, 13 juni 2004) en Dina Meijering-van Gelder (Beilen 17-09-1920 Roosendaal 01-06-1998) zijn door de erfgenamen in 2020 geschonken aan de ‘Groninger Archieven’ en zullen volgens de collectiebeheerder particuliere archieven op 7 mei 2020 eveneens worden opgenomen in het ‘Archief Johan Meijering’.

Voorwoord

Als voorzitter van de op 9 november 2017 opgerichte Johan Meijering Stichting mag ik deze publicatie ‘Drie Ploegschilderijen’, een uitgebreide literatuurstudie, namens de Johan Meijering Stichting presenteren.

Deze publicatie is onderdeel van een reeks over de vele culturele activiteiten van Johan Meijering, geboren in Kampen op 19 maart 1947.

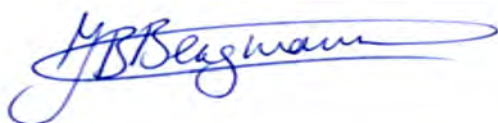
De Stichting tracht haar doel te verwezenlijken door onder meer ‘het uitgeven van artikelen en nieuwsberichten over de ideeën, visies en overtuigingen van Johan Meijering’.

In deze zelfstandige publicatie wordt aandacht geschonken aan het vervolg van diens eerste maatschappelijke missie: de juridische strijd tegen de handel en het verhandelen van valse kunst in de Nederlandse samenleving, in het bijzonder die van de kunstkring ‘De Groninger Ploeg’ en staat bekend als de ‘Altink Affaire II’ (2003-2020).

In zijn ultieme zoektocht naar gerechtigheid en de waarheid komt Johan Meijering tot verrassende conclusies.

De originele documenten en deze digitale publicatie zullen worden overgedragen aan het Regionaal Historisch Centrum de Groninger Archieven in Groningen, als onderdeel van een ‘Cultureel testament’.

Namens het bestuur van de Johan Meijering Stichting wens ik u veel leesplezier.

Drs. Benn Bergmann, voorzitter
Groningen, 5 mei 2021

De Ploeg

Oprichting

Begin twintigste eeuw leken veranderingen in de beeldende kunst aan Groningen voorbij te gaan. Het Groninger land was vergeleken met het westen achtergesteld qua kunst. Een groep kunstenaars wilde dat veranderen. Daarom werd op woensdag 5 juni 1918 door Jan Wiegers en Willem Reinders, Jan Altink, Johan Dijkstra en H. Benes de – in 2021 nog steeds bestaande – Groninger kunstenaarsvereniging De Ploeg opgericht, algemeen genoemd ‘De Ploeg’. De kunstenaars streefden binnen De Ploeg naar vernieuwing. Ze zochten meer expositieruimtes voor hun werk en ze wilden het Groninger land openstellen voor moderne kunst. Bovendien wilden ze elkaar via de vereniging steunen. Het waren ‘jonge wilden’, zoals de Ploegleden wel genoemd werden, die zich losmaakten van de gevestigde orde. De leden zijn vooral kunstschilders, maar ook musici en literatoren zijn lid geweest van deze vereniging. De Ploeg beleeft in de periode 1923-1927 zijn artistieke hoogtepunt.

De kunstenaars van De Ploeg zetten zich af tegen 19e-eeuwse idealen, oude tradities en het traditionele werk van gevestigde schilders als Jozef Israëls en Hendrik Willem Mesdag.

Naam

De naam werd bedacht door Jan Altink en zei daarover het volgende: “Omdat er in Groningen niet zoveel te doen was op kunstgebied dacht ik aan ontginnen van de Groninger kunst, het omwoelen van de aarde en dus ook aan ploegen. Hierbij is een ploeg nodig, vandaar de naam.”

De statuten waren van dit streven geen afspiegeling. Er werd een zeer pragmatisch doel omschreven: “...Groninger artiesten nader tot elkaar brengen en het kunstleven op alle wijzen te bevorderen”. Het was een club vrienden. Ze stimuleerden elkaar in hun werk, schilderden elkaar, experimenteerden veel, maakten vele portretten van zichzelf, van elkaar en van anderen. Met de fiets en schildersezels achterop gebonden trokken ze er vaak op uit om in de omgeving van Groningen te schilderen in de open lucht, een favoriete bezigheid.

Kenmerken

Typerend voor de onderwerpen die de Ploegschilders uitwerkten, waren allereerst de talrijke portretten die men van elkaar en van vrienden maakte. Daarnaast nam het Groninger landschap een prominente plaats in. Een relatief hoog geplaatste horizon, een door weg of sloot geaccentueerd perspectief, contrasterende kleurvlakken, felgekleurde landschappen, dynamische stadsgezichten en karakteristieke portretten zijn vooral de kenmerkende stijlelementen van de schilderijen uit de hoogtijdagen van De Ploeg. De kunst uit zich in een Groningse vorm van expressionisme. Grote inspiratiebron hierbij is het Groninger landschap. Ploegleden hadden een subliem oog voor die vaak onzichtbare kleuren en schuwden niet dat vast te leggen op doek. Zij zagen dingen waar een ander zonder het op te merken aan voorbij zou lopen. De Ploeg was en is een bijzondere groep mensen die altijd verbonden is gebleven met het fascinerende landschap van Noord-Groningen. Ze organiseerden regelmatig zogenaamde 'landelijke buitendagen', waarbij ze in het open veld hun schildersezels uitklapten of schetsboekjes pakte en aan het werk gingen. Uniek of niet, de leden waren goed op de hoogte van verwante kunst, zoals van de Bergense School. Ook Vincent van Gogh was voor een aantal belangrijke Ploegleden zoals Jan Altink en Johan Dijkstra een belangrijke inspiratiebron.

Blauwborgje

Tussen ca 1920 en 1930 kwamen de Ploegleden vaak samen om te schilderen en te discussiëren in boerderij Blauwborgje, twee boerderijtjes aan het Reitdiep, iets iets ten noorden van de stad Groningen langs het Reitdiep stonden. Het was een geliefde plek voor onderlinge discussies, portret- en landschapsstudies. Het Reitdiepgebied behoort tot de oudste cultuurlandschappen van Europa. De sterk meanderende rivier de Hunze het Reitdiep, voorheen de Hunze, verbond Groningen met de zee. Het Reitdiep is de belangrijkste afwatering van het noorden en het westen van de provincie Groningen en de kop van Drenthe. Blauwborgje en de directe omgeving is door vele Ploegschilders veelvuldig vastgelegd in schilderijen en aquarellen. In 1923 werd het eerste lustrum van de vereniging 'De Ploeg', het vijfjarig bestaan, op Blauwborgje gevierd.

Nationale en internationale erkenning

Het duurde even voordat de kunst daarvan landde bij het grote publiek. De Ploegleden van het eerste uur moesten opboksen tegen gerenommeerde kunstenaars als Van Houten, Israëls, Mesdag en Eerelman. Toch ontwikkelde De Ploeg zich in de afgelopen decennia tot een 'icoon' van Groningen. Met hun expressionistische en impressionistische stijl in de jaren twintig zorgden ze voor vernieuwing in de kunst van Noord-Nederland. Daarmee zetten ze zich nationaal en internationaal op de kaart.

Van expressionisme naar impressionisme

Het expressionisme van De Ploeg is terug te voeren op het werk van kunstenaars als Vincent van Gogh, Edvard Munch en Piet van Wijngaardt, maar vond in dat van Kirchner haar artistieke grammatica. De periode waarin het Groninger expressionisme de toon zette binnen De Ploeg duurde was van korte duur. Jan Altink en Jan Wiegers matigden omstreeks 1926 hun kleurenpalet en Johan Dijkstra keerde zo'n drie jaar later terug tot een meer impressionistische wijze van werken. Onder invloed van Jan Altink ontstond omstreeks 1927 een tweede periode waarin een duidelijk herkenbare richting binnen De Ploeg toonaangevend was. Deze was impressionistisch van aard en kenmerkte zich door een uiterst expressieve penseelvoering en licht en transparant kleurgebruik.

Cultureel erfgoed

De schilderijen van De Ploeg behoren tot een van de belangrijkste Nederlands culturele erfgoederen.

100 jaar De Ploeg

Het Groninger Museum toonde in het kader van het jubileumjaar van 26 mei tot 4 november 2018 een uitgebreide overzichtstentoonstelling over De Ploeg: 'Avant-garde in Groningen. De Ploeg 1918-1928', die op 25 mei 2018 werd geopend door koning Willem-Alexander. Het Museum staat stil bij het feit dat het dit jaar honderd jaar geleden is dat een groep jonge Groninger kunstenaars Kunstkring De Ploeg oprichtte. Dit was de aanleiding een grote overzichtstentoonstelling samen te stellen met werk uit binnen- en buitenland.

Voor deze tentoonstelling waren topstukken uit de eigen collectie van het museum geselecteerd, aangevuld met werken uit het buitenland, van musea en particulieren. Daarnaast was

er aandacht voor het werk van Vincent van Gogh, die een grote inspiratiebron was voor de leden van De Ploeg.

Het museum toont belangrijke werken van onder anderen Jan Wiegers, Jan Altink, Johan Dijkstra en Hendrik Nicolaas Werkman. De tentoonstelling bevat ook werken van Vincent van Gogh en Ernst Ludwig Kirchner, die beiden van invloed zijn geweest op de artistieke ontwikkeling binnen De Ploeg'. Op het gebied van moderne-en hedendaagse kunst kenmerkt het museum zich o.a. door een grote collectie Ploeg schilderijen, bestaande uit ruim 2000 werken. De tentoonstelling was het middelpunt van een grote manifestatie met talloze activiteiten, zoals muziek en theater, in de stad en de provincie Groningen.

Ploegpaviljoen

Het Groninger Museum bestaat uit verschillende 'eilanden' die in het Verbindingskanaal liggen. Deze eilanden zijn weer opgedeeld in diverse paviljoens, ontworpen door verschillende ontwerpers. In het Ploegpaviljoen wordt permanent een gedeelte van de Ploegcollectie van het Museum geëxposeerd.

Prijzen van De Ploeg

Met name de vroege werken uit de jaren twintig van De Ploeg zijn geliefd bij kunstverzamelaars. Prijzen bij gerenommeerde kunstgalerieën variëren tussen de € 50.000 en € 100.000.

Berend Hoving bij Blauwborgje

Berend Hoving (1901-1986)

Leerling en huisgenoot

Johan Dijkstra (1896-1978)

Inhoud

Inleiding

1 Berend Hoving (1901-1986)

- 1.1 Berend Hoving bij Blauwborgje. Aquarel Johan Dijkstra. Ca. 1925. 28 x 35 cm
- 1.1.1 Berend Hoving. (Detail 1). Aquarel Berend Hoving bij Blauwborgje
- 1.1.2 Berend Hoving. (Detail 2). Aquarel Berend Hoving bij Blauwborgje
- 1.1.3 Signatuur Johan Dijkstra. Aquarel Berend Hoving bij Blauwborgje
- 1.2 Foto Berend Hoving en zijn leermeester en huisgenoot Johan Dijkstra
- 1.3 Berend Hoving
- 1.4 Boek 'Berend Hoving. Schilder uit Oosterhesselen (Dr.)'
- 1.5 Pagina 13 boek Berend Hoving
- 1.6 Pag. 46 boek Vergezichten, het grafische werk van Johan Dijkstra, Anneke de Vries. Uitgave 2020
  - 1.6.1 Pag. 46 Detail. Berend Hoving
  - 1.6.2 Pag. 46 Detail. Berend Hoving
  - 1.6.3 Pag. 46 Detail. Berend Hoving
  - 1.6.4 Pag. 46. Berend Hoving (spiegelbeeld)
- 1.7.4 Berend Hoving. (Detail 1). Aquarel Berend Hoving bij Blauwborgje
- 1.7.4 Pag. 46. Boek (4). Berend Hoving (spiegelbeeld). Houtsneede Johan Dijkstra
- 1.7.5 Pag. 162-163 Boek (4). Vier portretten Berend Hoving (3 etsen en 1 potlood)

2 Blauwborgje

- 2.0 Aquarel 'Berend Hoving bij Blauwborgje' 28 x 35 cm
- 2.0 Pag. 194, Boek (4), Foto Blauwborgje (2 boerderijtjes)
- 2.1 Pag. 201, Boek (4)
- 2.2 Pag. 201, Boek (4)
- 2.3 Pag. 85, Boek (4)
- 2.4 Internet – Art Revisited
- 2.5 Pag. 95, Boek (3)
- 2.6 Pag. 26, Cassette (1)
- 2.7 Pag. 31, Cassette (1)
- 2.8 Pag. 32, Cassette (1)
- 2.9 Pag. 79, Cassette (1)
- 2.10 Pag. 18, Boek (2)
- 2.11 Pag. 19, Boek (2)
- 2.12 Pag. 61, Boek (2)
- 2.13 Pag. 103, Boek (2)
- 2.14 Pag. 105, Boek (2)
- 2.15 Pagina's 194 t/m 201 Boek (4)

3   **Signaturen Johan Dijkstra bij aquarellen**

- 3.1 Pag. 151, Boek (3)
- 3.2 Cover, Boek (3)
- 3.3 Aquarel ‘Eenrum bij Lutje Meulen’
- 3.4 Aquarel ‘Stitswerd’ (afb. Art Revisited)
- 3.5 Inkt ‘Dansende figuren (Ploegfeest)’ - (afb. Art Revisited)
- 3.6 Aquarel ‘Reitdiep’ - (afb. Art Revisited)

4   **Vergelijkingen - Krabbelen**

- 4.1 Pag. 201, Boek (4)
- 4.2 Pag. 201, Boek (4)
- 4.3 Pag. 89, Boek (4) Lijst met geëxposeerde werken in Amsterdam
- 4.4 Pag. 89, Boek (4) Detail. Gekrabbel zie nummers 34 en 35.

5   **Aquarel Johan Dijkstra te koop**

6   **Biografie Johan Dijkstra**

Literatuur

- (1) Jan Altink (Cassette) 1978 Jan Altink Stichting
- (2) Jan Altink. Iconen van het Groningerland. 2011 Groninger Museum
- (3) Johan Dijkstra 1896 – 1978. Uitgave 1996
- (4) Vergezichten, het grafische werk van Johan Dijkstra.
Anneke de Vries. Uitgave 2020
- (5) Berend Hoving. Schilder uit Oosterhesselen.
7e jaargang nummer 4, november 2007

Inleiding

De aquarel 'Berend Hoving bij Blauwborgje' toont de symboliek tussen de bijzondere vriendschap van twee vrienden voor het leven. Leermeester Johan Dijkstra die - onder invloed van Vincent van Gogh in de jaren '20 van de vorige eeuw - zijn pupil, huisgenoot (ca. 25 jaren), 'jongere broer' (zie familiefoto Dijkstra), collega, voor de eeuwigheid vastlegt.

Oeuvre

Het oeuvre van Johan Dijkstra is zeer omvangrijk. Het complete oeuvre van deze Ploegschilder heeft nog nooit iemand onder ogen gehad. Hoe groot het werkelijke oeuvre van Johan Dijkstra is niet bekend. Hij heeft onder meer veel schilderijen en aquarellen gemaakt. Er bestaat geen oeuvre-catalogus. Er is tot op heden geen onderzoek gedaan naar signaturen. Schilderijen en aquarellen bevinden zich:

- in vele particuliere verzamelingen
- in depot bij de Stichting Johan Dijkstra, de Stichting De Ploeg
- in diverse musea, zoals het Stedelijk Museum in Amsterdam en het Groninger Museum
- in de kunsthandel, zoals Simones en Buunk in Ede, Marc Smit in Ommen

1.1.3 Signatuur Johan Dijkstra. Aquarel Berend Hoving bij Blauwborgje

Signaturen

Dijkstra signeerde op allerlei verschillende manieren zijn werk. (zie boeken Johan Dijkstra). Mogelijk komt dit door het feit dat hij ook graficus was. Opvallend is dat hij zijn aquarellen 'gebogen' signeerde met jOhAN DyKSTRA. Ook komen bepaalde signaturen voor in een bepaalde periode, zoals "DYKSTrA" in de jaren '20. Opvallend is dat hij bij deze handtekeningen zijn naam in blokletters schrijft, behalve de r. De r wordt met een kleine letter gesigneerd.

Invloed Vincent van Gogh

De stijl is van Johan Dijkstra's werk in het begin van de jaren twintig is geïnspireerd op het werk van Van Gogh en de Luministen.

(Citaat): 'Johan Dijkstra was een groot fan van de maar iets oudere, maar toen al overleden, meester Vincent van Gogh. Dijkstra's schilderijen uit de vroege jaren twintig laten zijn bewondering voor Van Gogh duidelijk zien, door de stralende kleuren en de verftoets die uit korte penseelstreekjes bestaat.' (Bron: 'Schilderen is zichtbaar dromen')

Blauwborgje

Tussen ca 1920 en 1930 kwamen de Ploegleden vaak samen om te schilderen en te discussiëren in boerderij Blauwborgje die even buiten de stad langs het Reitdiep stond (nu het Zernike-complex; één van de straatnamen verwijst er nog naar). Er stonden aan het Reitdiep twee boerderijtjes (zie foto par. 2.1.0) in een schilderachtige omgeving van oude bomen, wild struikgewas en een besloten hof. Met de bewoners, boer Schuitema en zijn gezin hadden de jonge kunstenaars een goed contact. In 1923 werd het eerste lustrum van de vereniging 'De Ploeg', het vijfjarig bestaan, op Blauwborgje gevierd.

Blauwborgje is door vele Ploegschilders veelvuldig vastgelegd in schilderijen en aquarellen. De werken zijn allemaal heel verschillend. Dit komt niet alleen vanwege het feit dat er twee boerderijtjes stonden en welk beeld de Ploegschilder interessant vond om te schilderen. De voor-, achter- of zijkant, het geheel of de tuin en omliggende omgeving. Ook experimenteerden de Ploegleden veel met hun werk, met name Johan

1.1 Berend Hoving bij Blauwborgje.

Aquarel Johan Dijkstra.
Ca. 1925. 28 x 35 cm

1.1.1 Berend Hoving. (Detail 1)

1.1.2 Berend Hoving. (Detail 2)

Dijkstra en Jan Altink. (zie par. 2). In het in 2020 uitgegeven boek 'Vergezichten' van Johan Dijkstra (4) staan 22 werken afgebeeld van Johan Dijkstra op de pagina's 194 t/ 201 (zie par. 2.) Berend Hoving is door Johan Dijkstra zowel op de aquarel afgebeeld als in een door hem gemaakte houtsnede (onvoltooide drukvorm) in ca. 1925. Deze houtsnede is afgebeeld op pag. 46 van het in 2020 verschenen boek 'Vergezichten' (boek 4). Een vergelijkbare houtsnede is gemaakt door Berend Hoving en staat in het boek 'Berend Hoving' op pag. 13. Ook maakte Johan Dijkstra tenminste 6 werken van Berend Hoving (zie 1.7.5).

Literatuur

- (1) Jan Altink (Cassette) 1978 Jan Altink Stichting
- (2) Jan Altink. Iconen van het Groningerland. 2011 Groninger Museum
- (3) Johan Dijkstra 1896 – 1978. Uitgave 1996
- (4) Vergezichten, het grafische werk van Johan Dijkstra. Anneke de Vries. Uitgave 2020
- (5) Berend Hoving. Schilder uit Oosterhesselen. 7e jaargang nummer 4, november 2007

1 Berend Hoving (1901-1986)

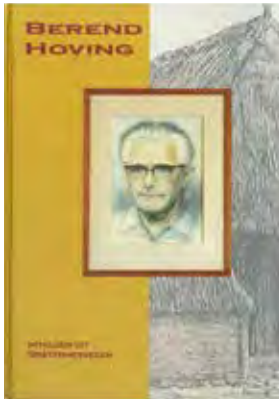
Berend Hoving (Oosterhesselen (Coevorden) 1901-10-03 – 1986-07-20 Groningen (stad) was schilder, reclametekenaar en illustrator. Zijn onderwerpen waren landschappen, diervoorstellingen, stilleven en portretten. Hij studeerde evenals Johan Dijkstra aan de Academie Minerva in Groningen en was 5 jaar jonger dan Johan Dijkstra. Beiden werden in een latere fase van hun leven na hun opleiding docenten aan de Academie Minerva in Groningen. Berend Hoving was de leerling en huisgenoot van Johan Dijkstra. Laatstgenoemde was zijn leermeester. Beiden bleven hun hele leven bevriend, evenals met de Drentse schilder Reinhart Dozy (1880-1947) die gezorgd heeft dat Berend Hoving, die vanaf zijn geboorte geen vader kende, bij de familie van Johan Dijkstra kwam inwonen.

Berend Hoving woonde vanaf 1921 tot 1946 (25 jaar) in de woning van Johan Dijkstra aan de Spilsluizen in Groningen, alleen en ook lange tijd tijdens zijn huwelijk. Hij maakte kort na de oprichting in 2018 van 'De Ploeg' bijna de gehele ontwikke-

1.2 Foto Berend Hoving en zijn leermeester en huisgenoot Johan Dijkstra
Vanaf links: Berend Hoving, Jantje Vrijen, moeder van Johan Dijkstra en Johan Dijkstra

1.4 Boek 'Berend Hoving'. Schilder uit Oosterhesselen (Dr.)

ling mee van 'De Ploeg', kende Ploegleden, werkte met hen samen en kwam ongetwijfeld met zijn leermeester Johan Dijkstra in die periode op Blauwborgje.

In ca. 1925 maakte Johan Dijkstra twee drukvormen voor een kleurenhoutsnede van Berend Hoving. Deze zijn afgebeeld onder nummer 69 op pagina 46 van het boek 'Vergezichten, het grafische werk van Johan Dijkstra'- Anneke de Vries (2020). In het boek 'Berend Hoving' staat op pagina 13 een dito afbeelding. De aquarel van Johan Dijkstra van zijn leerling Berend Hoving bij Blauwborgje komt overeen met de houtsnedes van zowel Johan Dijkstra als Berend Hoving en is geïnspireerd op het werk van Vincent Van Gogh. De aquarel is waarschijnlijk ook in ca. 1925 gemaakt. Berend Hoving was op dat moment 24 jaar.

'De Drense schilder Reinhart Dozy (1880 -1947) zag meteen dat deze jongen talent had. Hij wilde graag bemiddelen in een goede begeleiding en een verdere opleiding, die nodig was om kunstschilder te worden.

1.6.1 Pag. 46 Detail. Vergezichten, het grafische werk van Johan Dijkstra, Anneke de Vries. Uitgave 2020

Reinhart Dozy had een goede vriend die in Groningen woonde en ook kunstschilder was, namelijk Johan Dijkstra. (1896-1978). Dozy legde de contacten en zo kwam het dat Berend Hoving bij de familie Dijkstra in het gezin werd opgenomen aan de Spil-

sluizen in Groningen. Aan Johan Dijkstra had hij een goede leermeester en begeleider. Er werd gestart met het volgen van lessen aan de Academie Minerva in Groningen. Berend werkte hard, keihard, dag en nacht en haalde de nijverheidsak te tekenen, de lagere akte en later de middelbare akte tekenen. Tijdens zijn studiejaren in Groningen greep Berend alles aan om de kost te kunnen verdienen en om zijn studie en onderdak bij de familie Dijkstra te kunnen betalen.

Een belangrijke opdrachtgever voor reclamewerk en boek-illustraties was kunstschilder Jannes de Vries, een bekend lid van 'De Ploeg', evenals Johan Dijkstra en Reinhart Dozy. Veel bekend werk, dat op naam van Jannes de Vries staat, is in feite door Berend Hoving getekend.

Na de opleiding aan de kunstacademie in Groningen ging Berend Hoving les geven als tekenleraar.

Daarnaast gaf hij les aan de avond cursus Beeld en levend Model, aan de Academie Minerva in Groningen en aan de Rijks Hogere Landbouwschool, eveneens in Groningen. Later kwam Jantje Vrijen intern bij de familie Dijkstra en zorgde voor het huis, de maaltijden en regelde het verhuren van kamers in het grote huis aan de Spilsluizen.

Op 21 juli 1937 trouwden Berend Hoving en Jantje Vrijen in Groningen. Het leven en werken in huize Dijkstra bleef verder hetzelfde, met dit verschil, dat het jonge echtpaar Hoving nu het souterrain bewoonde.

1.6.2 46 Detail.

Vergezichten, het grafische werk van Johan Dijkstra, Anneke de Vries. Uitgave 2020

1.6.3 Pag. 46 Detail.

Berend Hoving

1.6.4 Pag. 46. Berend

Hoving (spiegelbeeld)

1.5 Pag. 13. Berend Hoving.

1.7.4 Berend Hoving. (Detail 1). Aquarel Berend Hoving bij Blauwborgje

1.7.4 Foto Berend Hoving

Toen kwam de Tweede Wereldoorlog. Het huis van de Dijkstra's aan de Spilsluizen in Groningen werd bewoond door moeder Dijkstra, zoals mijn ouders de moeder van Johan Dijkstra altijd noemden, de bekende kunstschilder Johan Dijkstra en zijn echtgenote Marie Dijkstra-Van Veen en mijn ouders Berend en Jantje Hoving Vrijen.

Hoving woonde in zijn academiejaren in Groningen in huis bij de familie Dijkstra. Johan Dijkstra die een voorman van de Groninger Kunstkring De Ploeg zou worden, volgde Hovings vorderingen op de voet. Gedurende een levenslange vriendschap die daaruit ontstond, hebben beide mannen vele gesprekken over hun werk gevoerd.

Wat zou er meer voor de hand hebben gelegen dan dat Hoving de invloed van de nieuwe Groninger kunstbeweging zou hebben ondergaan? Ook met andere Ploegleden bestonden contacten. Dat kon, alweer door zijn huisvesting bij de familie Dijkstra, bijna niet uitblijven.

Toen hij eenmaal zijn weg had gekozen, liet hij zich door niets en niemand weerhouden zijn doel te bereiken. Het afhouden van invloeden, anders dan van zijn leermeesters, past in dat beeld. Bovendien kon hij het hanteren van een lossere toets, zoals zich

dat bij Ploeg leden manifesteerde, bepaald niet waarderen. Daarvoor was hij teveel een perfectionist. Een enkele keer is iets in zijn werk te vinden waarvan kan worden gezegd dat het aan De Ploeg doet denken.'(*)

(*) Bron: Berend Hoving. Schilder uit Oosterhesselen. 7e jaargang nummer 4, november 2007

1.7.5 Berend Hoving

Diverse portretten

Johan Dijkstra maakte tenminste 6 werken van zijn leerling, huisgenoot en vriend Berend Hoving. Behalve de aquarel 'Berend Hoving bij Blauwborgje' en de onvoltooide drukvorm voor een houtsnede (1925) maakte hij in ca. 1922 twee etsen en een potloodtekening en een ets in ca. 1930. Ook maakte hij in ca. 1924-1925 twee houtsnedes waar Berend Hoving is afgebeeld met drie andere kostgangers die verbleven in het grote pand van de familie Dijkstra aan de Spilsluizen in Groningen.

Citaat:

Portretten of modelstudies?

Een deel van de portretten binnen Dijkstra's grafiek balanceert op de grens van het portret — in die zin dat de kunstenaar zich daarin vooral bezighoudt met de persoonlijkheid van zijn model en diens karakterisering als individu — en de studie van een kop of houding.

Voor enkele prenten in deze categorie poseerde vermoedelijk Berend Hoving (1901-1986), die afkomstig was uit Oosthesselen en op instigatie van het Drentse Ploeglid Reinhart Dozy een opleiding aan Academie Minerva was gaan volgen.

Vanaf augustus 1921 woonde hij aan de Spilsluizen bij Dijkstra's moeder op kamers, waar hij verkering kreeg met het dienstmeisje, Jantje Vrijen; het stel trouwde in 1938. Mogelijk stelde Dijkstra hem in zijn houtsnede *Kostgangers* voor als een van de nogal zwaarmoedige figuren rond de grammofoon (H25 I afb. 161 en 162). Hoving is in ieder geval te herkennen als de alerte jongeman in een krachtige tekening van Dijkstra, maar ook in twee kleine etsjes waarin Dijkstra hem in ijle lijntjes weergaf (D19 I afb. 298 en D 20 I afb. 299). De kleinste van de twee toont hem frontaal, met een enigszins uitgestreken gezicht; de grootste is een studie van een jongeman die zijn hoofd laat rusten op zijn onderarm, alsof hij slaapt. Hetzelfde onderwerp — in feite een oefening in de weergave van een bepaalde houding en in de verhouding kop-arm-romp — vinden we in een ets waarvoor Dijkstra een tekening in een diepdrukprent omzette (D167 - afb. 300: door het verschil in techniek en een kordatere lijnvoering heeft deze prent een heel ander karakter. De gezochte houding maakt dat deze voorstelling nog sterker

doet denken aan een academische opgave die is verzonnen vanwege de moeilijkheidsgraad.

Bron: Boek (4), pagina's 162-163

1.7.5 Pagina's 162-163 Boek (4). Vier portretten Berend Hoving (3 etsen en 1 potlood)

298 019 *Sleepende jongeman (Berend Hoving)*, ca. 1922, ets, 10,4 x 15,5 cm
Stichting Johan Dijkstra

299 020 *Portret van Berend Hoving*, ca. 1922, ets, 10,5 x 10,3 cm
Stichting Johan Dijkstra

300 *Portret van Berend Hoving*, ca. 1921-1922, potlood, 38,5 x 30 cm
Stichting Johan Dijkstra

301 0167 *Man met de arm boven het hoofd*, ca. 1930, ets, 25,7 x 19,4 cm
Stichting Johan Dijkstra

2 Blauwborgje

2.0 Aquarel Berend Hoving bij Blauwborgje. 28 x 35 cm

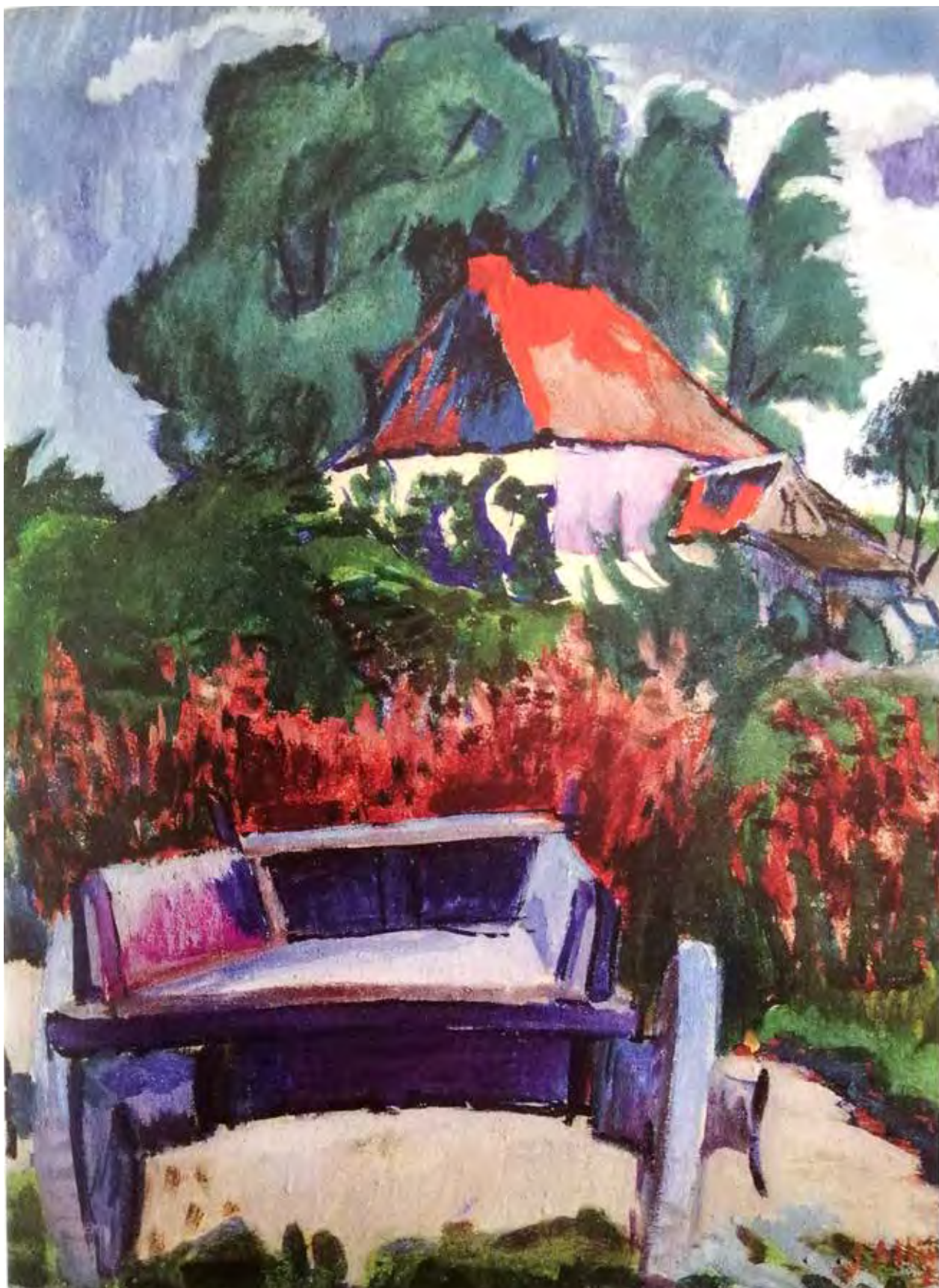

BLAUWBORGJE

Het Studentenpad kwam bij de Noorderbegraafplaats samen met de Moesstraat en vervolgde zijn gang naar buiten als Paddepoelsterweg. De betekenis die dit gebied gedurende Dijkstra's hele loopbaan voor hem had valt moeilijk te overschatten. Zelf beschreef hij de route na de oorlog als volgt: 'Als je de Moesstraat nitreed naar het noorden stond je plotseling, zonder overgang, in de ongerepte ruimten van de Paddepoel. [...] Alles wat voor de natuur voelde "struunde" daar rond – schil-

ders, dichters.'²⁰ Het hart en de grote attractie van deze streek was Blauwborgje: 'Er stonden aan de Reitdiepsdijk twee boerderijtjes in een schilderachtige omgeving van oude bomen, wild struikgewas en een besloten hof. We kunnen wel zeggen dat daar de jonge Groningse schilderkunst is geboren.' De Ploegleden in spe waren in hun jonge jaren onder leiding van hun leermeester Bach al zo verknocht geraakt aan deze omgeving, dat bij de oprichting 'Blauwborgje' een van de namen was die werden geopperd voor de kunstkring.²¹

388 D66 *Reit naar Blauwborgje*
ca. 1924, drogenaald, 25,3 x 34 cm
particuliere collectie

389 Blauwborgje gefotografeerd door E. Theijssen Czn. aan het begin van de jaren twintig
Groninger Archieven (21138-324)

190 226 Tuin bij Blauwborgje, 1922, ets, eerste staat, 28,5 x 29,8 cm
Stichting Johan Dijkstra

191 Tuin bij Blauwborgje, 1922, inkt met pen, wit gebougd, 53 x 43 cm
Stichting Johan Dijkstra

De twee boerderijtjes die oorspronkelijk samen Blauwborgje vormden waren bereikbaar over de dijk langs het Reitdiep en vanaf de Paddespoelsterweg langs de onverharde 'ree', een 'door-en-door-slechte weg', aldus Dijkstra zelf.²³ In een drogenaald van omstreeks 1924 drukt hij de cabegaanbaarheid van de ree plastisch uit in vrije, ruige krassen bij de cabegaanbaarheid van de ree plastisch uit in vrije, ruige krassen (196 | afb. 388). Ironisch genoeg ging juist deze hobbelige modderweg (196 | afb. 388). Ironisch genoeg ging juist deze hobbelige modderweg (196 | afb. 388). Ironisch genoeg ging juist deze hobbelige modderweg (196 | afb. 388). Ironisch genoeg ging juist deze hobbelige modderweg (196 | afb. 388).

Het omgekeerde standpunt – de ree gezien vanaf Blauwborgje – gaf Dijkstra niet weer in zijn grafiek, maar dezelfde bomen vol in blad zijn op de achtergrond te zien is. Naast de twee bekende, buitengewoon gedetailleerde etsen uit 1922 vanaf de dijk achter de kleinste boerderij (196 | afb. 386 en 197 | afb. 41), is er een kleine drogenaald van een monumentale lindeboom die hij vermoedelijk in januari 1921 bij Pleternas etsoerde (197 | afb. 42).

Op de meeste prenten van Dijkstra maakt Blauwborgje een verloren indruk, maar de boerderijtjes werden wel degelijk bezocht. Stoffier Schuitema en zijn vrouw Aaltje Mulder hadden er naast een bescheiden boerenbedrijf een 'verlofzaak'. Een belangrijk

deel van de charme van Blauwborgje voor kunstenaars en zondagse wandelaars was dan ook dat er versnaperingen verkrijgbaar waren. 'Vrouw Schuitema zette vaak koffie en bakte pannekoecken voor een "dejeuner sur l'herbe"', memoreerde Dijkstra.²⁴ Jannes de Vries had minder idyllische herinneringen: 'Dat boeren echtpaar was bijzonder. De boerin had alles mooier en beter dan een ander. Ze had hard groene appeltjes waar je je tanden niet doorkreeg, die ze aanpreef [als] "mooi stevig appeltje". [...] Ook onze vrouwen kwamen mee op middagen in de appelhof. Onder royaal verhaal werd de dames thee geserveerd, waarbij het schotelje in de rand nog telkens verroonde van de geitelijke geboorte. Natuurlijk, verdween de thee dan in het gras. De schilders werden op schilderdagen voorzien van erwtensoep, goet heet en de groene soep loon heel wat ingrediënten verdagen.'²⁴

Hoewel Dijkstra verneemt dat er bij regen ook binnen op de deel werd gewerkt, zijn er geen prenten met interieurs van Blauwborgje bekend.²⁵ Het erf van beide boerderijtjes bood echter een variatie aan onderwerpen door de rustieke bijgebouwtjes en pittoreske details. Twee etsen – een lijnets en een aquatint – stellen de dorventil voor die op een paal in de hof stond van de grootste boerderij (1969 | afb. 193 en 192 | afb. 192); ook de druiventillen aan een gevel in een andere aquatint bevonden zich waarschijnlijk op Blauwborgje

(105) (afb. 394). De dunne ruitvlakken geven effectief de schaduw van de boomgaard weer. Het hekje tussen het erf en de appelhof is het onderwerp van een grote, tamelijk vroeger lijnets waar het is opgenomen in een tot de rand gevulde compositie die de groene overland van de zomerse omgeving oproept (179) (afb. 393); dezelfde plek werd in wintergehalte door Alida Pott verbeeld in de eerste prent van *De Ploeg*.

De grootste boerderij bestond uit een voorhuis met aangebouwde schuur; de kleinere had een vrijstaande stal die het onderwerp is van verschillende vroeger prenten. In twee drogenaalden die bijna even groot zijn nam Dijkstra twee verschillende standpunten in (161) (afb. 396 en 162) (afb. 395) recht voor de ingang zodat het interieur met de koe zichtbaar is, en iets schuin opzij, waarbij de blik niet in doorrijkes kan ontsnappen. De winterse kou is in beide prenten uitgedrukt door de suggestie van rijp in de vier-achtige drogenaaldlijnen die zich zo uitermate goed lenen voor het tekenen van kale bomen. Daarin tonen beide prenten verwantschap met de drogenaald van de *Boteringeboom*,

die 1924 geïllustreerd is (166) (afb. 403). Een gedetailleerd uitgewerkte lijnets stelt het malletje en de wijde omgeving in de zomer voor (107) (afb. 399).

Een heel ander beeld van de omgeving van *Blauwborgje* biedt een grote, driftig gekraaste ets: vanaf de dijk zien we een lange rechte houten schuur op een tamelijk open terrein (1063) (afb. 409 en 401), op de achtergrond verrijst het profiel van de stad. De ets is duidelijk van latere datum dan de voorstellingen van het stalletje, en niet alleen vanwege de vrije, scheersmatige stijl en de grillig gebeten lijnen; hier moet de situatie rond het erf van de grootste boerderij zijn voorgesteld nadat die eind oktober 1929 door brand was verwoest. Dijkstra tempende het verwilderde beeld in een tweede staat nog enigszins meer apocalyptisch. Omdat hij daarvan na het begin van de jaren dertig voor zover bekend zelden meer gebruik maakte, moet deze ets vermoedelijk van rond 1930 dateren.

Waar de Ploegnotulen alleen kortweg 'de ramp van *Blauwborgje*' memoreren, doet een groot aantal dagbladen door heel Nederland in

192 069 Oudeveld, ca. 1924, ml., 10,8 x 14,7 cm
collectie Gerard Muntinga

193 019 Tuinhek bij *Blauwborgje*, ca. 1923, ets, eerste staat, 10 x 16,5 cm
Stichting Johan Dijkstra

op uitgebreider verslag van de brand: 'Gistermiddag is te Groningen de belande boerderij annex verloszaak "Blauwborgje" van de weduwe Schutema, een zeer bekende uitspanning staande aan het Reitdiep, tot den grond toe afgebrand. Oorzaak is vermoedelijk te fel stoken van de kachel. Verzekering dekt de schade.'²⁸ Blauwborgje was dus overduidelijk niet alleen van betekenis voor Groningse kunstenaars, maar had een vertrouwde klank voor veel meer Nederlanders. Het boerderijtje wordt niet herbouwd: nog geen maand na de brand wordt een bouwvergunning aangevraagd, waarna de gemeente haar vooruitziende blik leent door op te wijzen dat vanwege 'voortschrijdende bebouwing te eeniger tijd de omgeving, waar het gebouw zal worden gesticht, haar landelijke karakter zal verliezen en dat ter plaatse een straat zal moeten worden aangelegd'.²⁹

Het kleinste boerderijtje, dat 'met z'n witte muren en rode dak zo'n leuk accent aan het landschap' gaf, blijft nog tot na de oorlog staan, al raakt het steeds meer in verval.³⁰ Dijkstra maakt het tot hoofdrolspeler in een serie grof etsen uit de oorlogsjaren waarin hij het in verschillende jaargetijken en vanuit verschillende standpunten weergaaf van uit de boomgaard in het voorjaar (D 228 | afb. 13), 'zomeris van de dijk, omsirnd door de wilgen' (D 233 | afb. 405, D 234 | afb. 406, D 235 | afb. 403 en D 236 | afb. 407), en in het koude winterlicht vanaf de roe (D 232 | afb. 409). Het wat mistroostige wintergezicht krijgt een anekdotische draai door de vele details: de fiets tegen de muur, het figuurtje van de hoer in de tuin, de rommel langs de muur van het schuurtje. Het langzame afscheid van deze vertrouwde plek, die hij niet voor niets 'ons openluchtatelier' noemde, zal Dijkstra aan het hart zijn gegaan, maar als er aan het begin van de jaren zestig, na de sloop van het kleine boerderijtje (maar voor de aanleg van de oirgweg) op dezelfde locatie een padvindershuisje wordt gebouwd, is zijn reactie laconiek: 'De schilders zijn door al die veranderingen de koop wat kwijt geraakt, maar we zijn bij dat V Blauwborgje weer een bestemming gevonden heeft en hopen dat

de padvindders dit stukje natuur in zijn eigenaardige schoonheid en ongereptheid nog lang zullen bewaren.'³¹

Just de voortschrijdende bouwvalligheid zal de restanten van Blauwborgje voor Dijkstra overigens nog aantrekkelijker hebben gemaakt. Die vond hij in deze omgeving ook elders: 'Merkwaardig is het dat aan het begin van de "laan" dicht bij de Paddespoelster weg in de 17e eeuw een kleine literaire kring samenkwam op de "borg" [sic - borg?] van Johan van Nijenborgh. De laatste sporen van dat andere "borgje" met zijn schuurhuis zijn overwel enige jaren geleden helaas uitgewist; een oude boerderij en een vierkant burchttersin met een gracht en een dichte singel van bomen en struikgewas', schrijft hij in 1961. Mogelijk beeldde hij deze ruïne af in een tamelijke vroege, nauwkeurig registrerende ets (D 14 | afb. 411). Het rieten dak van de schuur is al half ingezakt en het voorveld is van twijfelachtige bewoonbaarheid; twee schimmige koeien lijken hier niets meer te zoeken te hebben.

Of een vroege ets van een ruimtelijk erf ook een boerderij in deze omgeving voorstelt (D 15 | afb. 413), is moeilijk na te gaan. Dijkstra schilderde in 1920 een sterk gelijkend groepje dak en schuurtjes in een steervol wintersfeerel rond een identieke kale boom. De uitsnede is echter kraap, en zonder verdere context valt niet te zeggen of het boerderijtje zich aan de Paddespoelsterweg bevond, in de Moesstraat, bij de Papiermolen of zelfs bij de Oosterweg, waar Dijkstra's leermeester Bach een sterk vergelijkbaar negorijtje tekende.³²

Aan de overkant van het Reitdiep, even ten noorden van Blauwborgje, stond tegen de dijk een boerderij waarvan zich een foto bevindt in Dijkstra's ateliermalenschap, hoogstwaarschijnlijk valt de achterkant van deze boerderij te herkennen in twee etsen van uiteenlopend formaat (D 165 | afb. 416 en D 270 | afb. 415). De foto is gemaakt in de tijd dat de boerderij nog in bedrijf was, gezien de hooiberg opzij van de schuur. De prunten moeten van later dateren, want daarin heeft de tand des tijds gaten in het dak doen vallen.

395 D62 Stal bij Bliuwborgje, ca. 1923-1924, drogenaald, eerste staat, 32,4 x 44,3 cm
Stichting Johan Dijkstra

396 D61 Stal bij Bliuwborgje, ca. 1923-1924, drogenaald, 35,5 x 44,2 cm
Stichting Johan Dijkstra

397 Slak bij Blauwborgje, ca. 1923, aquarel en inkt met pen, 28,5 x 43 cm
Stichting Johan Dijkstra

398 Landschap bij Blauwborgje, ca. 1922, inkt met pen, gewassen, 43 x 53 cm
Stichting Johan Dijkstra

399 07 Landschap bij Blauwborgje, ca. 1922, ets, 31 x 36,2 cm
Stichting Johan Dijkstra

400 0163 Schuur bij Blauwborgje, ca. 1930, ets,
eerste staat, 26,5 x 37,6 cm
Stichting Johan Dijkstra

401 0163 Schuur bij Blauwborgje, ca. 1930, ets en aquatint, tweede staat, 26,5 x 37,6 cm
collectie Gerard Muntinga

402 Schuur bij Blauwborgje, ca. 1930, gekleurd krijt,
25,6 cm x 36,1 cm
Gröninger Museum, bruikleen Stichting
J.B. Scholtenfonds

403 0235 Blauwborgje, ca. 1942-1944, ets, 38 x 49,9 cm
Stichting Johan Dijkstra

404 Blauwborgje, ca. 1940-1945, olieverf op linnen, 20 x 300 cm
Stichting Johan Dijkstra

407 0233 Blauwborgje, ca. 1942-1944, ets., 35,3 x 50,8 cm
Stichting Johan Dijkstra

406 0234 Blauwborgje, ca. 1942-1944 (nadruk door Marcia Krijgsman, 2003), ets.,
33,5 x 52,2 cm
Stichting Johan Dijkstra

407 0236 Blauwborgje, ca. 1942-1944, ets., 37,9 x 49,4 cm
Stichting Johan Dijkstra

408 Blauwborgje, ca. 1942-1944, aquarel, 32 x 56 cm
particuliere collectie

409 0232 Blauwborgje in de winter, ca. 1942-1944, ets., 34,1 x 49,6 cm
Stichting Johan Dijkstra

410 Blauwborgje,
ca. 1925-1930, zwart
en gekleurd krijt,
34,5 x 42 cm
Stichting Johan
Dijkstra

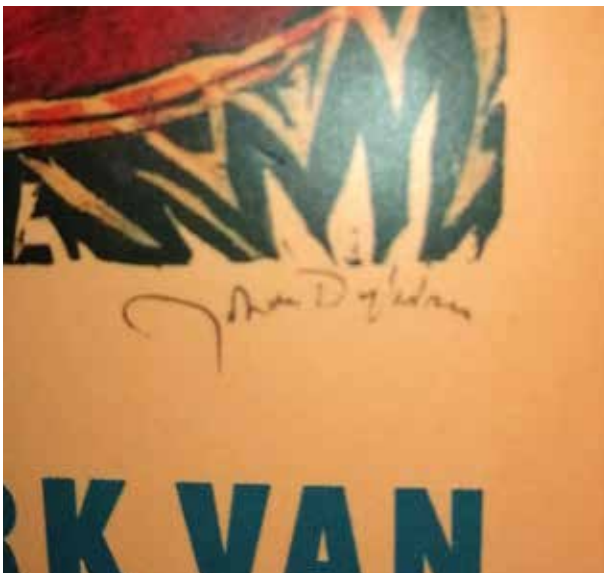
3 Signaturen Johan Dijkstra bij aquarellen

3.1 Pag. 151. Boek (3), houtsnede circa 1930

3.2 Cover boek 3
Met voorop Rode
paarden. Houtsnede
ca. 1925

3.2.1 Signatuur cover boek 3

3.3 *Tentoonstelling Vergezichten. Museum De Buitenplaats - Eelde*

3.3 Aquarel 'Eenrum bij Lutje Meulen'

3.4 Stitswerd (afb. Art Revisited)

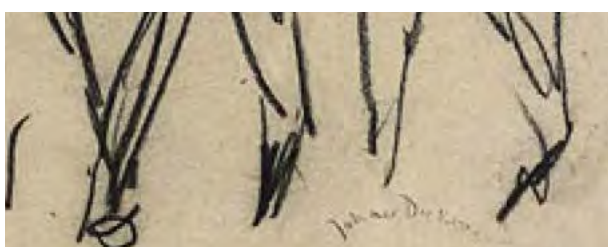
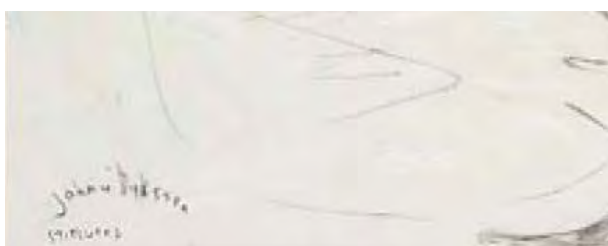
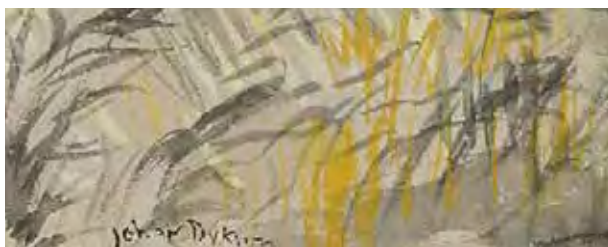
3.5 Dansende figuren (Ploegfeest) - (afb. Art Revisited)

3.6 Reitdiep - (afb. Art Revisited)

3.7 Signaturen van 3.3 t/m 3.6

4 Vergelijkingen - Krabbelen

In de sfeer van de aquarel 'Berend Hoving bij Blauwborgje' ('krabbelen') wordt verwezen naar afbeeldingen met nummeringen in het boek 'Vergezichten, het grafische werk van Johan Dijkstra. Anneke de Vries. Uitgave 2020'

Fotonummer	Paginnummer	Jaartal
112	69	1930
124	78	ca. 1933 - 1935
127	79	ca. 1933 - 1935
273	154	ca. 1927 - 1929
295	161	ca. 1930
385	193	ca. 1923
390	195	1922
391	195	1922
400	199	ca. 1930
431	207	1942-1944
456	215	ca. 1930

4.1 Pag. 201, Boek (4)

Tentoonstelling van Grafisch werk door Johan Dykstra.

		Litho.
Etzen:		
1	Boerensterfkamer Aquatint 4/15	Fl. 45.-, <i>5de</i> Wachtende Vrouw. 3/3 Fl. 35.-
2	Duivelrad Kleursta 1/2	Fl. 50.- <i>aprem's 3</i>
3	Tuinen m. Windmolen. 8/10	Fl. 35.-
4	Naakt. Dr. Naald 3/10	Fl. 30.-
5	Naakte jongen en meisje 2/6	Fl. 30.-
6	Boerenfamilie 3/12	Fl. 25.-
7	Portret v. Moeder. <i>Janina</i> 7/10	Fl. 25.-
8	Boogbrug by Adnard. Aquat. 7/12	Fl. 30.-
9	Arbeider. 4/12	Fl. 40.-
10	Stadsbinnenplaats. 7/12	Fl. 40.-
11	Baggermolen. 4/10	Fl. 35.-
12	Viaduc. 4/10	Fl. 25.-
13	Tweesprong. 3/8	Fl. 25.-
14	Daken m. opkomende man. 4/8	Fl. 50.-
15	Dorpkerk. Aquat. 6/10	Fl. 35.-
16	Koeien in een dorp. 2/10	Fl. 50.-
17	Duinen op Ameland. 1/12	Fl. 40.- nabest. Fl. 30.-
18	Jachten. 4/10	Fl. 20.-
19	Huisje op Ameland. 11/15	Fl. 15.-
20	Landschap by Samus 9/15	Fl. 15.-
21	Id. 1/10	Fl. 20.-
22	Naaktje. 4/8	Fl. 12.-
23	Woonwagen. 6/15	Fl. 15.-
Tekeningen.		
24	Portret van jonge man. pent.	Fl. 50.-
25	Tante. id.	Fl. 35.-
26	Werkelcoos gew. pent.	Fl. 45.-
27	Naakt. aquar.	Fl. 40.-
28	Koe in stal. Teekening.	Fl. 50.-
29	Op Straat. I. Oude Vrouwen. Fl. 25.-	
30	II. id.	id.
31	III. By avond.	id.
32	IV. met son.	id.
33	V. Verkeer.	id.
34	Arbeider. penkrabbel.	id.
35	Brugovergang. Krytkrabbel.	id.
36	In de tram. penteekening.	id.
Houtsneden.		
<i>van der Meer 2/8 van Chicago</i>		
37	Boerenfamilie. 5/20	Fl. 35.-
38	Kaartspelers. 7/12	Fl. 30.-
39	Brentsche boeren. 3/10	Fl. 25.-
40	Concours Hippique. 5/10	Fl. 25.-
41	De Koeien. 7/10	Fl. 40.-
42	Stad by avond. 7/10	Fl. 40.-
43	De Drinkers. 4/12	Fl. 45.-
44	Boerenportret. 6/50	Fl. 80.-
45	Eva. 5/6	Fl. 20.-
46	Bebogen naakt. 6/6	Fl. 25.-
47	Boertje in de sneeuw. 3/12	Fl. 20.-
48	Stad met Tuintje. <i>4/15 Chie</i> 3/3	Fl. 40.-
49	Boerenbegraving. 8/20	Fl. 12.-
50	Nacht. Dichtbundel Cohen.	Fl. 15.-
51	Msp. Gravelte .Het Oude Drenthe.	Fl. 60.-

4.4 Pag. 89, Boek (4) Lijst met geëxposeerde werken in Amsterdam. Detail.

Gekrabbel zie nummers 34 en 35.

26	Werkeloos	gew.pent.	Fl. 45.-
27	Naakt.	aquar.	Fl. 40.-
28	Koe in stal.	Teekening.	Fl. 50.-
29	Op Straat. I.	Oude Vrouwen.	Fl. 25.-
30		II. id.	id.
31		III. By avond.	id.
32		IV. met zon.	id.
33		V. Verkeer.	id.
34	Arbeider.	penkrabbel.	id.
35	Brugovergang.	Krytkrabbel.	id.
36	In de tram.	penteekening.	id.
Houtsmeden.			
<i>van den Kleurk. 2/8. naar Chicago</i>			
37	Boerenfamilie.	5/20	Fl. 35.-
- 38	Kaartspelers.	7/12	Fl. 50.-
- 39	Drentsche boeren.	3/10	Fl. 25.-
40	Concours Hippique.	5/10	Fl. 25.-
41	De Koeien.	7/10	Fl. 40.-
42	Stad by avond.	7/10	Fl. 40.-
- 43	De Drinkers.	4/12	Fl. 45.-
44	Boerenportret.	6/50	Fl. 80.-
45	Eva.	5/10	Fl. 20.-
46	Bebogen naakt.	6/16	Fl. 25.-
47	Boertje in de sneeuw.	3/12	Fl. 20.-
48	Stad met Tuintje.	4/15	Fl. 40.-

5 Aquarel Johan Dijkstra te koop

Johan Dijkstra
Groningen 1896-1978
Eenrum met de Lutje Meulen
aquarel op papier 40,3 x 67,2 cm, gesigneerd linksonder
Dit werk op papier is te koop.
Prijs: € 4.500
www.simonis-buunk.nl

Zicht op Zuidwolde

Gemengde techniek; potlood/(water)verf
45 x 35 cm
Gesigneerd r.o. 'J. Altink'

Inhoud

Inleiding

1 Feiten op een rij

2 Signatuur

- 2.1 Boek 1.1. Binnenblad
- 2.2 Boek 1.1, pag. 2. Aquarel, 1947, stilleven peren
- 2.3 Zicht op Zuidwolde, gemengde techniek; potlood/(water)verf
- 2.4 Vergelijking signaturen (zie 2.2 en 2.3)

3 Palet

- 3.1 Gronings straatjongentje, tekening, 1925. Bron: boek 1.1, pag. 52
- 3.2 Boerderij, ets, ca. 1923. Bron: boek 1.1, pag. 84
- 3.3 Schets voor 'De rode boerderij', 1924, potlood op papier, collectie Groninger Museum. Bron: boek 2, pag. 12
- 3.4 Boerenerf, ets. Bron: boek 1.2, pag. 88,
- 3.5 Korenbouw, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 66
- 3.6 Wandelaars tussen het graan, doek, 1951. Bron: www.simonis-buunk.nl
- 3.7 Landschap bij Den Helder, inkt op papier, 1929, Groninger Museum, Bron: boek 2, pag. 21
- 3.8 Reitdiep bij Zuurdijk, wasverf op doek, 1956. Bron: boek 2, pag. 49
- 3.9 De kunstenaar en zijn naaktmodel, ets, 1924, Groninger Museum, Bron: boek 2, pag. 69
- 3.10 Modelavond - Staand naakt, zwart en rood krijt op papier, 1925, Bron: boek 2, pag. 72
- 3.11 Reitdiep bij betongieterij, was/olieverf op linnen, 1927. Bron: boek 2, pag. 99,
- 3.12 Schoffelen, tekening, ca. 1930. Bron: boek 1.1, pag. 65
- 3.13 Oogst in Texel achter de duinen, tekening in kleur, 1948. Bron: boek 1.1, pag. 67
- 3.14 Paard en zon, tekening in kleur, 1930. Bron: boek 1.1, pag. 80
- 3.15 Knotwilgen, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 92
- 3.16 Duinen bij Bergen, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 93
- 3.17 Twee zeilschepen, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 100
- 3.18 Boerderij met sloot en ondergaande zon, aquarel, 1950. Bron: boek 1.1, pag. 24
- 3.19 Geit, tekening, 1958. Bron: boek 1.2, pag. 46
- 3.20 Vergelijking palet (een kleine selectie)

4 Vergezichten (horizon)

- 4.1 Zicht op Zuidwolde, gemengde techniek; potlood/(water)verf, 45 x 35 cm

Gesigeneerd r.o. 'J. Altink'

- 4.2 Voorjaar in Zuidwolde, olieverf, 1925. Bron: boek 1.1, pag. 18
- 4.3 Ploeger bij Zuidwolde, wasverf op doek, ca. 1925. Bron: boek 2, pag. 86
- 4.4 Voorjaarslandschap, olieverf, 1951. Bron: boek 1.1, pag. 30
- 4.5 Reitdiepsdijk, was/olieverf op doek, 1925. Bron: boek 2, pag. 71
- 4.6 Koopvrouw op landweg, was/olieverf op doek, 1925, Groninger Museum. Bron: boek 2, pag. 78
- 4.7 Langs het Boterdiep, wasverf op doek, ca. 1925, collectie Stichting Johan Dijkstra. Bron: boek 2, pag. 79
- 4.8 Hooiende boeren, 1925, was/olieverf op doek. Bron: boek 2, pag. 90
- 4.9 Horizon. Vergelijkingen

5 Zuidwolde

- 5.1 Voorjaar in Zuidwolde, olieverf, 1925. Bron: boek 1.1, pag. 18
- 5.2 Landschap in Zuidwolde, tekening, 1955. Bron: boek 1.1, pag. 87
- 5.3 Langs het Boterdiep richting Zuidwolde, wasverf op doek, ca. 1925. Bron: boek 2, pag. 79
- 5.4 Ploeger bij Zuidwolde, wasverf op doek, ca. 1925. Bron: boek 2, pag. 86

6 Compositie

- 6.1 Zicht op Zuidwolde, gemengde techniek; potlood/(water)verf
- 6.2 Reitdiep bij de betongieterij, was/olieverf op linnen, 1927. Bron: boek 2, pag. 99

Bronnen

Twee boeken Jan Altink:

- 1.1 & 1.2 Jan Altink. Cassette, D.H. Couvée en dr. W.J. de Gruyter, Jan Altink Stichting, 1978
- 2 Iconen van het Groningerland, Groninger Museum, 2011

Inleiding

In deze verkennende studie is het schilderij 'Zicht op Zuidwolde', (gemengde techniek) gesigineerd 'J. Altink' vergeleken met een aantal andere schilderijen (selectie) uit diens omvangrijke oeuvre.

Jan Altink, mede-oprichter van de 'Groninger Ploeg' en bedenker van deze naam maakte vele tekeningen op papier in zwart of kleur met potlood, krijt of inkt. Ook maakte hij etsen, aquarellen en vele werken op doek (was/olieverf) en schetsen. Een van zijn schetsen uit 1924 maakte hij voor 'De rode boerderij'. Deze schets - potlood op papier - bevindt zich in de collectie van het Groninger Museum. Van Ploegleden is algemeen bekend dat zij tijdens hun creatieve werkzaamheden veel experimenteerden.

Er bestaat geen oeuvre catalogus over het werk van Jan Altink.

Niet bekend is hoe groot het complete oeuvre van Jan Altink werkelijk is. Dit heeft nog nooit iemand onder ogen gehad. Veel werken zijn wel bekend, een gedeelte is onbekend.

Jan Altink heeft kwalitatief zeer goede schilderijen gemaakt. Het is ook bekend dat hij schilderijen van mindere kwaliteit heeft gemaakt.

Voor zover bekend is er tot op heden geen onderzoek gedaan naar de signaturen van Jan Altink.

Schilderijen bevinden zich onder meer:

- in vele particuliere verzamelingen
- in depot bij de Stichting De Ploeg
- in diverse musea, zoals het Stedelijk Museum in Amsterdam, het Gemeentemuseum Den Haag, Paleis Het Loo Nationaal Museum in Apeldoorn, Museum De Wieger in Deurne en het Groninger Museum
- in de kunsthandel, zoals Simones en Buunk in Ede, Marc Smit in Ommen.

In deze literatuurstudie (zie: bronnen) zijn de feiten op een rij gezet en is er gekeken naar de signatuur (2), het palet (3), vergezichten/horizon (4), andere schilderijen gemaakt in de omgeving van Zuidwolde (5) en is er tot slot aandacht geschonken aan de compositie (6).

In deze studie zijn details opgenomen uit diverse schilderijen gehaald en deze het kenmerk 'D' en een nummer. Een aantal details zijn ook gekanteld weergegeven om ze beter te kunnen vergelijken.

1 Feiten op een rij

Dit schilderij van Jan Altink (gemengde techniek) is als authentiek schilderij gekocht op 10 juni 2000 voor een bedrag van fl. 6.000,00.

Naar aanleiding van de aangifte van Drs. Johan L. Meijering tegen Van Loenen is dit schilderij op 27 oktober 2009 door het Openbaar Ministerie in Assen in beslag genomen. In opdracht van dit ministerie is dit schilderij uitgebreid technisch onderzocht door het Nederlands Forensisch Instituut.

Conclusie: Niet vals

Ten behoeve van het verhoor van getuigen-deskundigen op 8 en 15 februari 2011 is dit werk door het Openbaar Ministerie uit Assen 'uitgeleend' en direct na 15 februari 2011 weer overgedragen aan hetzelfde O.M.

Op 8 oktober 2012 had Drs. Johan L. Meijering en diens advocaat Mr. Patrick Koerts van Trip Advocaten een bespreking met de O.v.J. in Groningen. De O.v.J. legde uit dat er geen strafzaak tegen Van Loenen zou komen omdat er geen enkel bewijs was gevonden dat dit schilderij vals zou zijn. Dit schilderij heb ik daarna terug ontvangen van het O.M. Assen.

Cor van Loenen is een Drentse schilder Hij maakt uitsluitend olieverfschilderijen van Drentse landschappen en incidenteel pastels. Hij maakt geen aquarellen/gouaches. (zie website: www.corvanloenen.com)

In een jarenlange juridische procedure t/m hoger beroep in de periode 2005 t/m 2019 komen vier rechters van zowel de Rechtbank Assen als het gerechtshof Leeuwarden niet tot de conclusie dat dit werk een vervalsing betreft en er is geen enkele schade toegekend.

Van Loenen heeft jarenlang tegen buitensporige kosten volgehouden dat dit schilderij een authentiek schilderij is en met succes verweer gevoerd.

De signatuur en het palet kloppen.

2 Signatuur

In het algemeen kan worden gezegd, dat Jan Altink op een eenvoudige en duidelijke wijze zijn werk signeerde. Opvallend is dat hij dit op twee verschillende manieren deed. Dit in tegenstelling tot zijn collega Johan Dijkstra die zijn werk op tenminste tien verschillende wijzen signeerde. Een signatuur blijft handwerk. Dit houdt in dat geen enkele signatuur 100% hetzelfde is. Opvallend is dat Jan Altink zijn werk signeerde met 'J. Altink' en incidenteel ook met 'J. Altink' met daaronder een horizontale lijn. Onduidelijk is waarom hij dit heeft gedaan. In de literatuur (zie bronnen) zijn de volgende signaturen gevonden met een horizontale lijn onder de signatuur in de periode 1925 t/m 1958, de meeste van deze signaturen in 1925:

Boek 1.1

Pag. 9	1946
„ 49	1933
„ 62	1925
„ 69	1948
„ 104	

Boek 1.2

Pag. 37	1948
„ 46	1958

Boek 2

Pag. 45	1930
„ 72	1925
„ 73	
„ 75	1925
„ 83	1925
„ 92	1925
„ 107	1927-1930
„ 119	1932
„ 120	1935

2.1 Boek 1.1, binnenblad

2.2 Stilleven peren, aquarel, 1947. Bron: boek 1.1 pag. 2

2.3 Zicht op Zuidwolde, gemengde techniek; potlood/(water)verf.

2.4 Vergelijking signaturen (zie 2.2 en 2.3)

detail 2.2

detail 2.3

3 Palet

Een opvallend kenmerk in veel schilderijen van Jan Altink is een dwarrel, een opmerkelijke uithaal in de vorm van een scheve (naar rechts) hoofdletter 'N', soms lijkt het op een 'M', soms een 'W' en zig-zag-lijnen. Het is als het ware een snelle toets, een bepaalde handbeweging. Deze toets komt heel duidelijk overeen in het tweede boek van Altink op pagina 12 dat 11 jaar na mijn aankoop verscheen, een schets voor 'De rode boerderij' 1924 (potlood op papier). Zie: 2.2.1.

D 2.3 - 01

D 2.3 - 02

D.2.3 - 03

D.2.3 - 04

D.2.3 - 05

3.1 Gronings straatjongentje, tekening, 1925. Bron: boek 1.1, pag. 52

D 3.1 - 01

D 3.1 - 02

3.2 Boerderij, ets, ca. 1923. Bron: boek 1.1, pag. 84

D 3.2 - 01

D 3.2 - 01 gekanteld

D 3.2 - 02

D 3.2 - 02 gekanteld

3.3 Schets voor 'De rode boerderij'; 1924, potlood op papier, collectie Groninger Museum,
Bron: boek 2, pag. 12

D 3.3 - 01

D 3.3 - 02

D 3.3 - 03

D 3.3 - 04

D 3.4 - 01

D 3.4 - 02

3.5 Korenbouw, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 66

D 3.5

D 3.5 gekanteld

3.6 Wandelaars tussen het graan, Doek, 1951. Bron: www.simonis-buunk.nl

D3.6

3.7 *Landschap bij Den Helder, inkt op papier, 1929, Groninger Museum. Bron: boek 2, pag. 21*

D 3.7

D 3.7 gekanteld

3.8 *Reitdiep bij Zuurdijk, wasverf op doek, 1956. Bron: boek 2, pag. 49*

D 3.8

3.9 De kunstenaar en zijn naaktmodel, ets, 1924, Groninger Museum. Bron: boek 2, pag. 69

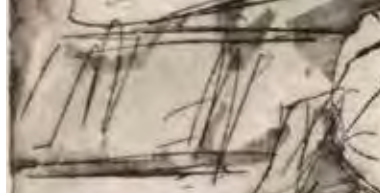

D 3.9 - 01

D 3.9 - 01 gekanteld

D 3.9 - 02

D 3.9 - 02 gekanteld

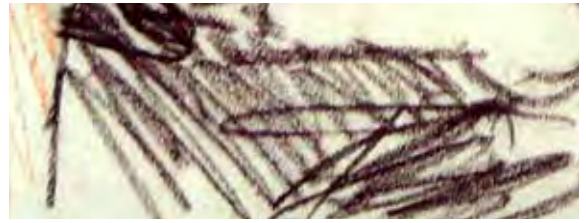

3.10 Modelavond - Staand naakt, zwart en rood krijt op papier, 1925. Bron: boek 2, pag. 72

D 3.10

D 3.10 gekanteld

3.11 *Reitdiep bij betongieterij, was-/olieverf op linnen, 1927. Bron: boek 2, pag. 99*

D 3.11

3.12 Schoffelen, tekening, ca. 1930. Bron: boek 1.1, pag. 65

D 3.12

3.13 Oogst in Texel achter de duinen, tekening in kleur, 1948. Bron: boek 1.1, pag. 67

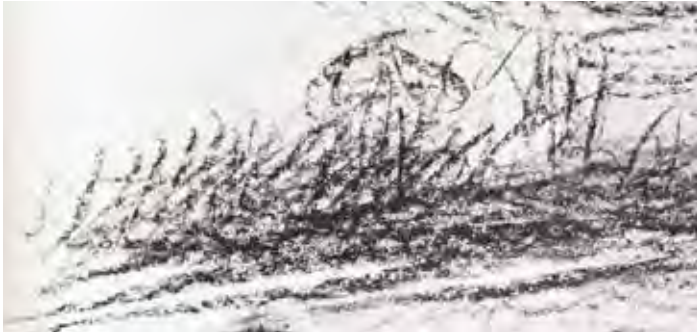

D 3.13

3.14 Paard en zon, tekening in kleur, 1930. Bron: boek 1.1, pag. 80

D 3.14

3.15 Knotwilgen, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 92

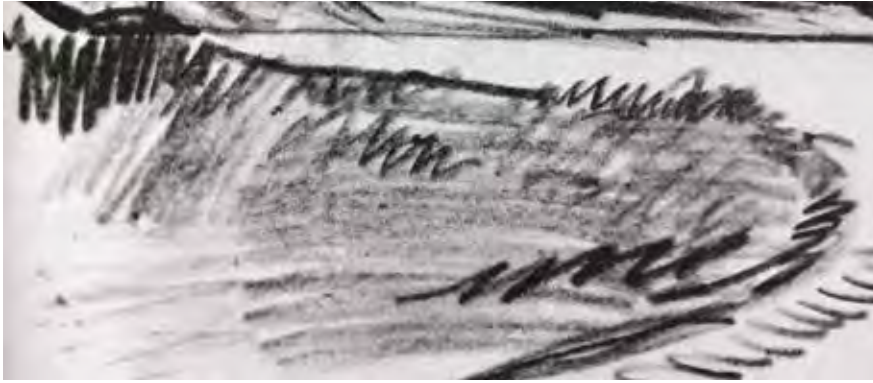

D 3.15

3.16 Duinen bij Bergen, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 93

D3.16

3.17 Twee zeilschepen, tekening. Bron: boek 1.1, pag. 100

D3.17

3.18 Boerderij met sloot en ondergaande zon, aquarel, 1950. Bron: boek 1.1, pag. 24

D 3.18

3.19 Geit, tekening, 1958. Bron: boek 1.2, pag. 46

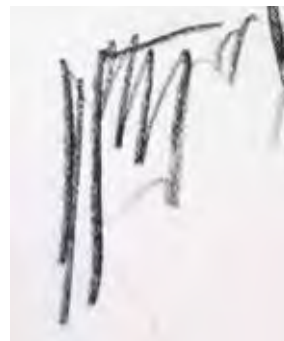

D 3.19

D 3.19 gekanteld

3.20 Vergelijking palet
(een kleine selectie)

D 3.1 - 02

D 2.3 - 04 Zicht op Zuidwolde

D 3.2 - 02

D 2.3 - 05 Zicht op Zuidwolde

D 3.15

D 3.19 gekanteld

4 Vergezichten (horizon)

De horizon in het schilderij 'Zicht op Zuidwolde' (gemengde techniek) is vergeleken met de horizonnen van zeven andere schilderijen uit het oeuvre van Jan Altink.

(4.2 t/m 4.8)

Opvallend is in het schilderij 'Zicht op Zuidwolde' in het midden een donker element. Dit is niet uitgewerkt. Het zou een boerderij kunnen zijn. Het is aannemelijk dat Jan Altink dit bewust op deze manier heeft geschilderd en niet uitgewerkt om dit element niet te laten domineren. In de volgende werken is dit ook gebeurd:

4.2 Voorjaar in Zuidwolde (zie horizon)

4.3 Ploeger bij Zuidwolde (zie horizon)

4.4 Voorjaarslandschap (zie horizon)

4.5 Reitdiepsdijk (zie horizon rechts)

4.6 Koopvrouw op landweg was/olieverf op doek (zie horizon links)

4.7 Langs het Boterdiep (zie horizon)

4.8 Hooiende boeren (zie horizon)

4.1 *Zicht op Zuidwolde, gemengde techniek; potlood/(water)verf*

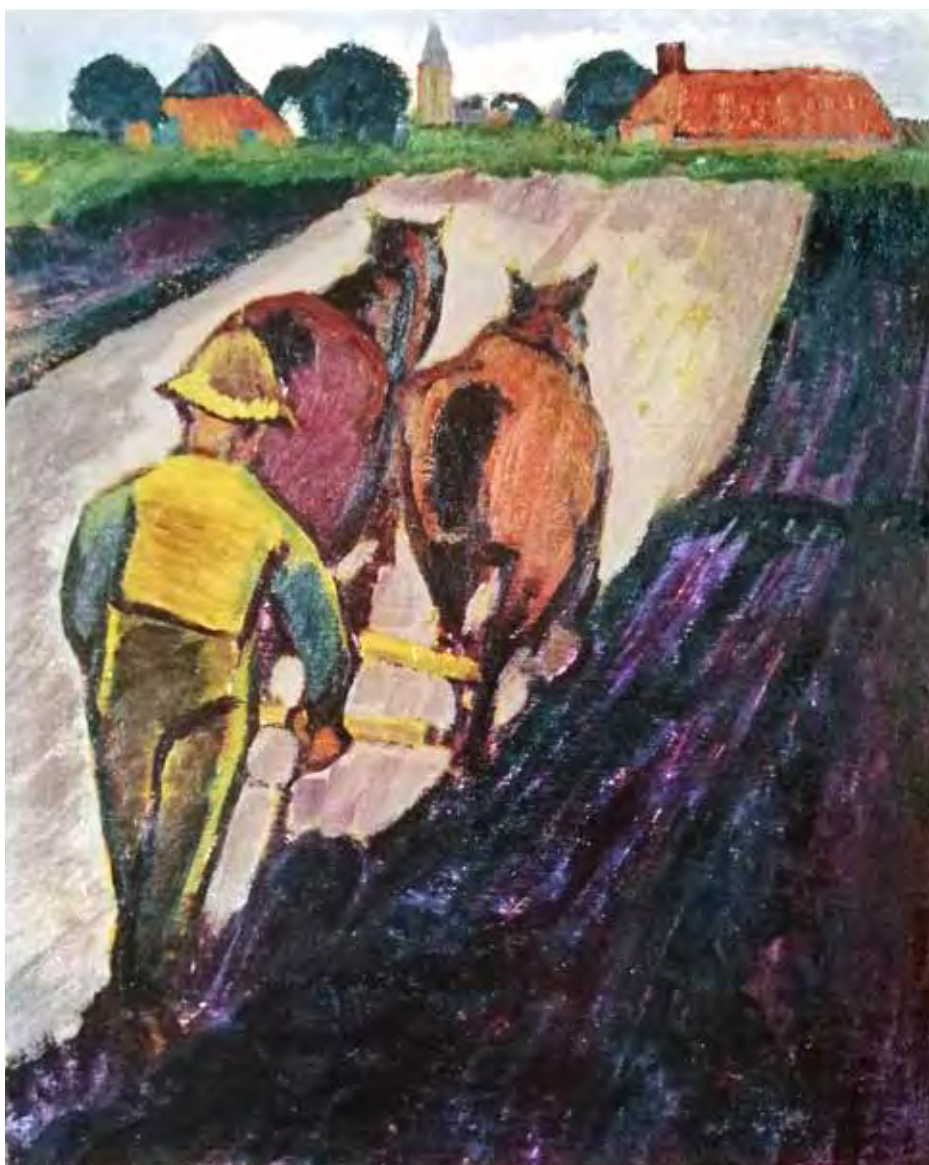
4.2 Voorjaar in Zuidwolde, olieverf, 1925. Bron: boek 1.1, pag. 18

D 4.2

4.3 Ploeger bij Zuidwolde, wasverf op doek, ca. 1925, boek 1, pag. 86

D 4.3

4.4 Voorjaarslandschap, olieverf, 1951. Bron: boek 1.1, pag. 30

D 4.4

4.5 Reitdiepsdijk, was-/olieverf op doek, 1925. Bron: boek 2, pag. 71

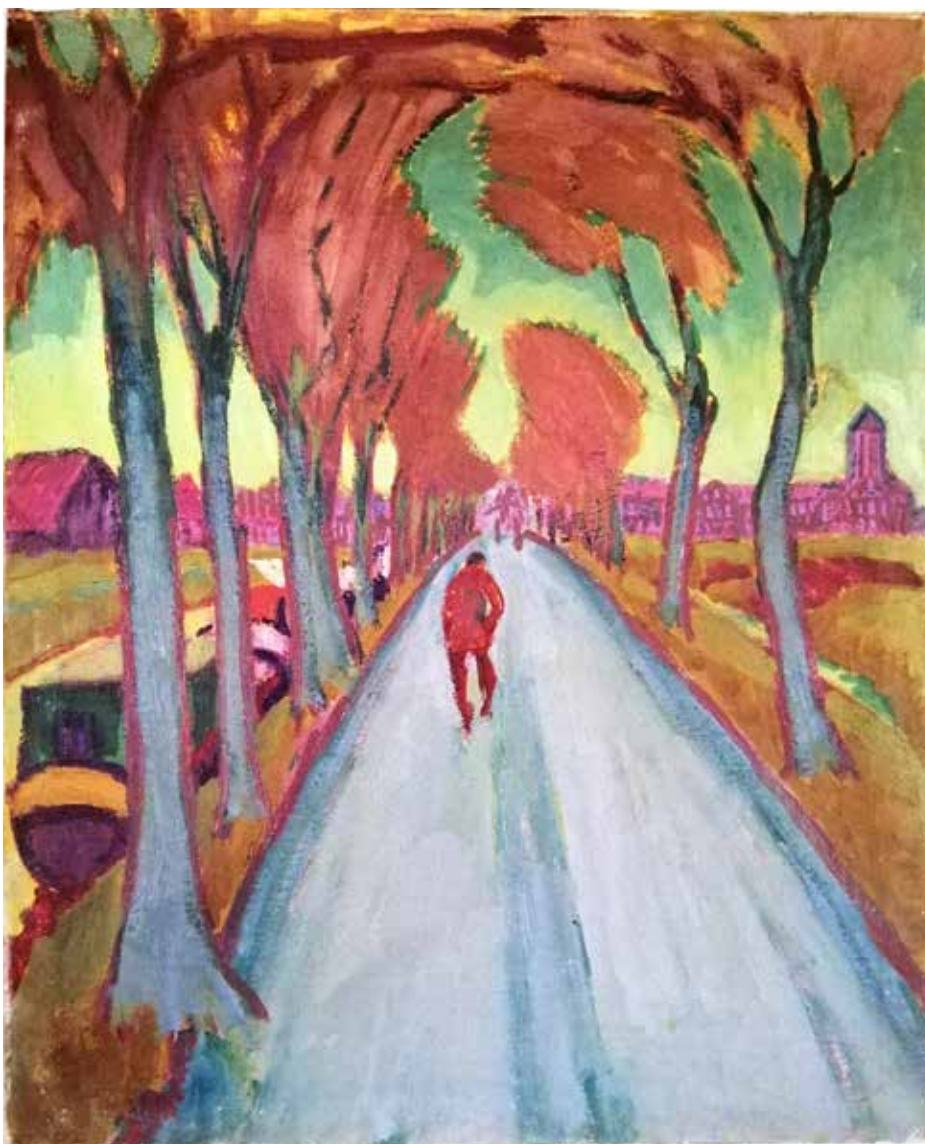
D 4.5

4.6 *Koopvrouw op landweg, was-/olieverf op doek, 1925, Groninger Museum. Bron: boek 2, pag. 78*

D 4.6

4.7 *Langs het Boterdiep, wasverf op doek, ca. 1925, Collectie Stichting Johan Dijkstra,*
Bron: boek 2, pag. 79

D 4.7

4.8 Hooiende boeren, 1925, was-/olieverf op doek. Bron: boek 2, pag. 90

D 4.8

4.9 *Horizon. Vergelijkingen*

Zicht op Zuidwolde

D 4.2

D 4.3

D 4.4

D 4.5

D 4.6

D 4.7

D 4.8

5 Zuidwolde

Uit de literatuur van Jan Altink blijkt dat hij diverse werken heeft gemaakt in de omgeving van Zuidwolde, een klein dorp in het in de gemeente Het Hogeland in de provincie Groningen. Zuidwolde ligt nagenoeg tegen de bebouwing van de stad Groningen (met name de wijk Beijum) aan en makkelijk per fiets in korte tijd bereikbaar. Met de fiets en schildersezels achterop gebonden trokken de Ploegleden er vaak op uit om in de omgeving van Groningen te schilderen in de open lucht, een favoriete bezigheid.

Er zijn in ieder geval drie doeken gemaakt in 1925 en een tekening in 1955 van de omgeving van Zuidwolde.

Kenmerken

Het Groninger landschap nam een prominente plaats in. Een relatief hoog geplaatste horizon, een door een weg of sloot geaccentueerd perspectief, contrasterende kleurvlakken, felgekleurde landschappen, dynamische stadsgezichten en karakteristieke portretten zijn vooral de kenmerkende stijlelementen van de schilderijen uit de hoogtijdagen van De Ploeg. De kunst uit zich in een Groningse vorm van expressionisme. Grote inspiratiebron hierbij is het Groninger landschap. Ploegleden hadden een subliem oog voor die vaak onzichtbare kleuren en schuwden niet dat vast te leggen op doek. Zij zagen dingen waar een ander zonder het op te merken aan voorbij zou lopen.

De Ploeg was en is een bijzondere groep mensen die altijd verbonden is gebleven met het fascinerende landschap van Noord-Groningen. Ze organiseerden regelmatig zogenaamde 'landelijke buitendagen', waarbij ze in het open veld hun schildersezels uitklapten of schetsboekjes pakte en aan het werk gingen. Uniek of niet, de leden waren goed op de hoogte van verwante kunst, zoals van de Bergense School. Ook Vincent van Gogh was voor een aantal belangrijke Ploegleden zoals Jan Altink en Johan Dijkstra een belangrijke inspiratiebron. Onder invloed van Jan Altink ontstond omstreeks 1927 een tweede periode waarin een duidelijk herkenbare richting binnen De Ploeg toonaangevend was. Deze was impressionistisch van aard en kenmerkte zich door een uiterst expressieve penseelvoering en licht en transparant kleurgebruik.

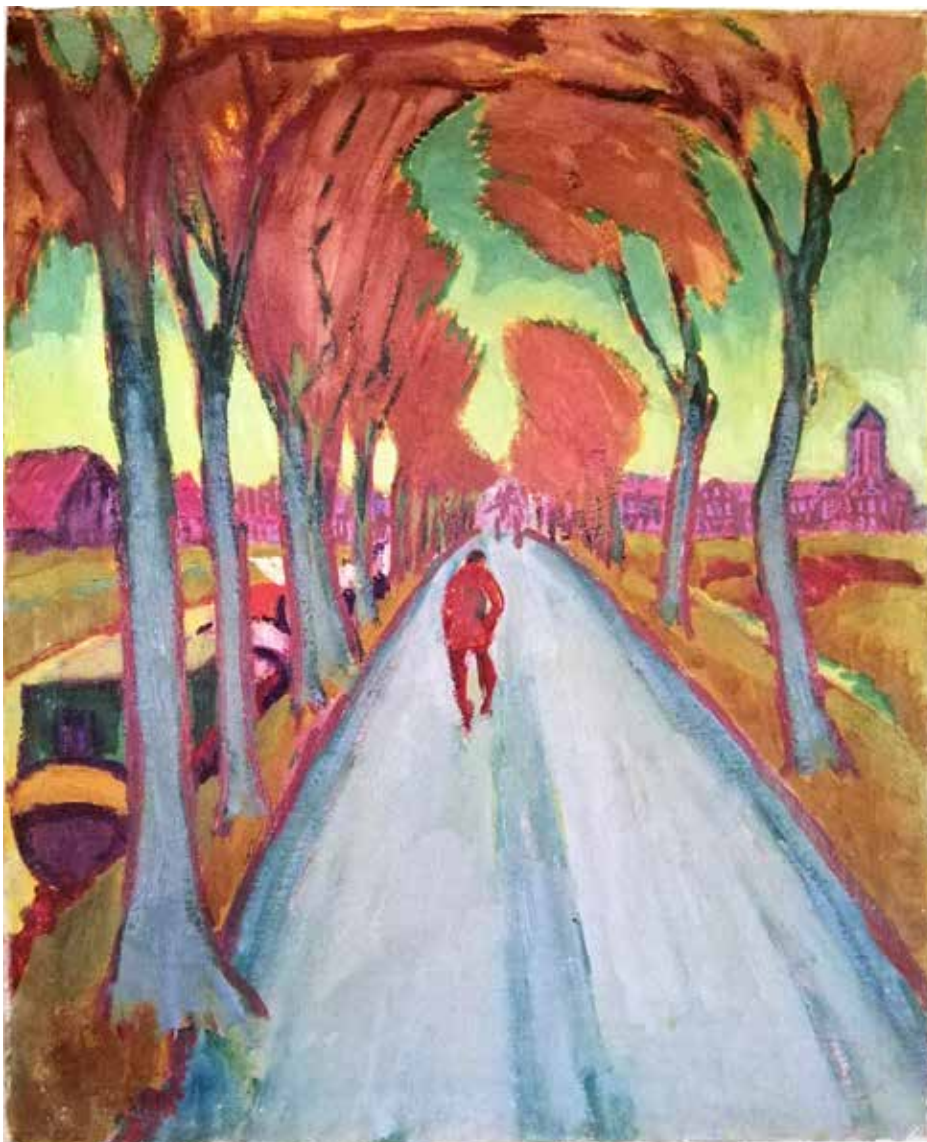
5.1 Voorjaar in Zuidwolde, olieverf, 1925. Bron: boek 1.1, pag. 18

5.2 *Landschap in Zuidwolde, tekening, 1955. Bron: boek 1.1, pag. 87*

5.3 *Langs het Boterdiep, wasverf op doek, ca. 1925, collectie Stichting Johan Dijkstra, Bron: boek 2, pag. 79*

6 Compositie

Bij het schilderij (gemengde techniek) 'Zicht op Zuidwolde' en het schilderij 'Reitdiep bij de betongieterij' (1927) is gekeken naar de opbouw, de compositie van deze schilderijen. Beide werken zijn opgebouwd uit vier componenten:

- 1 de opbouw (onderlaag)
- 2 Boven de onderlaag een strook (akkerbouw)
- 3 Horizon
- 4 Lucht

6.1 *Zicht op Zuidwolde, gemengde techniek; potlood/(water)verf.*

Landschap met rij bomen

Johan Dijkstra (1896-1978)

Inhoud

Inleiding

1. Schilderij

- 1.1 Nieuwe lijst
- 1.2 Oorspronkelijke lijst
- 1.3 Signatuur 'DYKSTrA
- 1.4 Achterkant gedeeltelijk
- 1.5 Zijkant (1)
- 1.6 Zijkant (2)
- 1.7 Zij- en achterkant
- 1.8 Achterkant volledig

2 Tentoonstelling Vergezichten, Museum De Buitenplaats

3 Vergelijkbare werken

- 3 Ca. 1938-1940, Wierum (drogenaald) Boek 2, pag. 218 (nr. 468-D203)
- 3.1 1924, Boek 1, Cover
- 3.2 1925, Boek 1, pag. 108, Studentenpad (nr. 108)
- 3.3 1926, Boek 1, pag. 38, Negerportret (nr. 41)
- 3.4 Ca. 1925-1927, Boek 2, pag. 145, Landschap met koeien (nr. 262)
- 3.5 Ca. 1923-1924, Boek 2, pag. 209, Knotwilgen (nr. 436)
- 3.6 Ca. 1935-1940, Boek 2, pag. 213, Aduard (Gr.) – (nr. 452)
- 3.7 Ca. 1930-1935, Boek 2, pag. 229, Garmerwolde (Gr.) – (nr. 506)
- 3.8 Ca. 1927, Boek 2, pag. 233, Landschap bij Eenrum (Gr.) – (nr. 520)
- 3.9 Boek 3, pag. 8, Gezicht op Oostum (Gr.)
- 3.10 Boek 3, pag. 9, Boer met boerderij in landschap
- 3.11 Ca. 1930, Boek 3, pag. 9, Kerkhof Wierumerschouw (Gr.)
- 3.12 Ca. 1930-1933, Boerderijen in Orvelte. (Dr.) Website Simonis en Buunk

4 Vergelijkbare signaturen

- 4.1 1926 Boek 1 Cover boek 1 en pag. 86 'Portret Marie Dijkstra' (nr. 82)
- 4.1 Signatuur "DYKSTrA"
- 4.2 Ca. 1935 Boek 1 pag. 58 'Boomgaard' (nr. 65)
- 4.2 Signatuur "DYKSTrA"
- 4.3 1924 Boek 1 pag. 95 'Blauwborgje' (nr. 96)
- 4.3 Signatuur "DYKSTrA"
- 4.4 1926 Boek 1 pag. 38 'Negerportret' (nr. 41)
- 4.4 Signatuur "DYKSTrA"
- 4.5 Signaturen van 4.1, 4.2, 4.3 en 4.4.
- 4.6 1927 Groninger Museum 'Duelportret' Boek 1 pag. 34 (nr. 35)
- 4.6 Signatuur "JOHAN DYKSTrA"

- 4.6 'Danspaar', achterzijde schilderij 'Duelportret' Boek 1 (pag. 34 (nr. 35)
- 4.7 1924 Groninger Museum + Boek 1 pag. 42 'Rustende zichters' (nr. 45)
- 4.7 Signatuur "JOHAN DYKSTrA"
- 4.8 1927 Boek 1 pag. 98 'Le soleil est dan la rue' (nr. 99)
- 4.8 Signatuur "JOHAN DYKSTrA"
- 4.9 1958 Boek 2 Affiche pag. 95 (nr. 150)
- 4.9 Signatuur "JOHAN DYKSTrA"
- 4.10 1925 Boek 1 pag. 108 'Studentenpad' (nr. 114)
- 4.10 Signatuur "J DYKSTrA"
- 4.11 1926-1927 Boek 1 pag. 134 'Portret Herman Poort' (nr. 149)
- 4.11 Signatuur "J DYKSTrA"
- 4.12 Ca. 1928 Groninger Museum 'Groninger Meikermis' "J. DYKSTrA"
- 4.12 Signatuur

5 Korenmijten

- 5.6 Ca. 1930, Boek 2, Pag. 126, Korenmijten
- 5.7 Ca. 1930, Boek 2, Pag. 262, Korenmijten

6 Spitse torens

- 6.1 Ca. 1922, Boek 2, pag. 7, Omgeving Wirdum (Gr.)
- 6.2 Detail schilderij 'Landschap'
- 6.3 Ca. 1924, Boek 2, pag. 9 (nr. D56) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)
- 6.4 Ca. 1922, Boek 2, pag. 33 (nr. D32) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)
- 6.5 Ca. 1940-1945, Boek 2, pag. 200 (nr. 400) Blauwborgje (Gr.)
- 6.6 Ca. 1942-1944, Boek 2, pag. 229 (nr. 507-D246)
- 6.7 Ca. 1927, Boek 2, pag. 233 (nr. 518-D56) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)
- 6.8 Ca. 1922, Boek 2, pag. 235 (nr. 525-D31) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)
- 6.9 Ca. 1923, Boek 2, pag. 124 (nr. 207-D37) 'Landschap bin Eenrum'
(ets met aquatint)
- 6.10 Ca. 1923, Boek 2, pag. 124 (nr. 207-D37) 'Landschap bin Eenrum'
(Detail: rij bomen)
- 6.11 1928, Boek 3, pag. 19 - George Martens, 'Weidelandschap met wringen'
(N.B. Oplpend landschap.)

7 Lucht

- 7.1 Ca. 1925, Boek 2, pag 240, Duinen op Ameland bij Buren

8 Schilderij te koop

9 Omgeving Groningse dorp Eenrum

10 Oeuvre Johan Dijkstra

11 Biografie Johan Dijkstra

Inleiding

Het schilderij 'Landschap' is een authentiek schilderij is van Johan Dijkstra.

Dit blijkt uit onder meer:

- 1 Vergelijkingen met andere schilderijen
- 2 Vergelijkingen met de signatuur
- 3 Ouderdom doek
- 4 Oorspronkelijke inlijsting
- 5 Lucht
- 6 Spitse torens (vergelijkingen)

Johan Dijkstra (Groningen 1896 – Groningen 1978)

(Citaat): 'Geboren en getogen Groninger. Door zijn huwelijk met Marie van Veen, boerendochter van het Hogeland, leerde hij naast zijn geliefde geboortestreek, het Westerkwartier, ook het boerenleven van Noord-Groningen goed kennen. Hij trachtte vast te leggen wat verloren dreigde te gaan.

Het vroege werk toonde overeenkomst met de vlammende doeken van Vincent van Gogh.

Na 1930 zijn echter ook bij Dijkstra de expressionistische stormen uitgewoed. Hij begon andere kunstvormen te ontwikkelen.' (*3)

Oeuvre

Het oeuvre van Johan Dijkstra is zeer omvangrijk. Hoe groot het werkelijke oeuvre is niet bekend. Het complete oeuvre van deze Ploegschilder heeft nog nooit iemand onder ogen gehad. Hij heeft onder meer veel schilderijen gemaakt. Er bestaat geen oeuvre-catalogus. Er is tot op heden geen onderzoek gedaan naar signaturen.

Schilderijen bevinden zich:

- in vele particuliere verzamelingen
- in depot bij de Stichting Johan Dijkstra, de Stichting De Ploeg
- in diverse musea, zoals het Stedelijk Museum in Amsterdam en het Groninger Museum
- in de kunsthandel, zoals Simones en Buunk in Ede, Marc Smit in Ommen

Palet

Johan Dijkstra had gedurende zijn leven geen vast kleurgebruik, hij was uiterst contrastvol in zijn weergave, in zijn verbeelding van de werkelijkheid. (Citaat): 'Er werd met ongemengde kleuren geschilderd op een doek dat met krijt en lijm was geprepareerd.' (*1)

Signaturen

Dijkstra signeerde op allerlei verschillende manieren zijn werk. (zie literatuur: boeken Johan Dijkstra). Mogelijk komt dit door het feit dat hij ook graficus was. Zijn

schilderijen signeerde hij met name in de jaren '20 met "DYKSTrA" . Opvallend is dat hij bij deze handtekeningen zijn naam in blokletters schrijft, behalve de 'r'. Deze 'r' wordt met een kleine letter gesigneerd.

N.B. De signatuur van dit schilderij is door een deskundige op 10-11-2020 onderzocht met UV lamp). (Citaat): 'De signatuur is goed en zit onder de vernislaag'.

Inlijsting en opgespannen doek

Vermoedelijk zelf ingelijst en opgespannen. Het oorspronkelijke simpele houten lijstje is in oktober 2020 vervangen door een nieuwe lijst bij lijstenmaker Ongering in Groningen. De oude lijst is bewaard.

Periode

Dit schilderij is waarschijnlijk gemaakt in de periode 1925-1930. Dit mag worden afgeleid door vergelijking met:

- 1 Andere schilderijen uit die periode
- 2 Vergelijkbare signaturen
- 3 Afbeeldingen van korenrijten (etsen) uit 1930
- 4 Afbeeldingen bomen
- 5 Lucht (Ameland -1925)

Overeenkomst

Dit schilderij vertoont duidelijke overeenkomsten met het werk van de Drentse schilder, tekenaar en graficus. Reinhart Dozy (1880-1947). Johan Dijkstra beschouwd Dozy als zijn leermeester. Dozy was 16 jaar ouder dan Johan Dijkstra. Reinhart Dozy en Johan Dijkstra zijn hun hele leven bevriend geweest, trokken veel met elkaar op en hebben samen veel geschilderd in vooral de provincies Groningen en Drenthe. Citaat: 'Dozy bleef tot zijn dood in 1947 bevriend met Johan Dijkstra.' (*1). Dozy is vooral bekend om het schilderen van bomen.

Reinhart Dozy (1880-1947)

(Nijmegen 1880 - Elp 1947) Schilder, tekenaar, graficus.

Bezoekt vanaf 1895 de HBS in Assen; hij kreeg er tekenles van Jean Krans. In 1899 vertrok hij naar de kunstacademie van Antwerpen, waarnaar zijn plaatsgenoot Louis Roessingh hem was voorgegaan. In 1903 ging Dozy naar Parijs voor een leerperiode op het atelier van F. Humbert. Hier sloot hij vriendschap met de jeugdige Georges Braque en maakte kennis met Picasso.

Dozy vestigde zich in 1907 als zelfstandig schilder en illustrator in Antwerpen en bezocht geregeld Drenthe om er te werken. In 1911 liet hij een buitenhuis bouwen in Elp tegenover het huis van Roessingh. In 1918 werd hij lid van de Groninger kunstenaarskring De Ploeg en sloot vriendschap met de Groninger schilder Johan Dijkstra. Gedreven schilderden zij het Groninger en Drentse boerenlandschap om de

Oranjekanaal 2
1933 door Reinhart
Dozy (1880-1947)
Bron: Drents Museum

herinnering aan het eenvoudige landleven vast te houden. Als illustrator van schoolboeken verdiende hij de kost.

In 1923 huwde Dozy de Belgische Andrée Desguin; ze kregen twee kinderen. Zijn huis in Elp was in WO II een onderduikadres voor joden. In 1943 werd hij voor zijn verzetswerk gevangen gezet in kamp Vught. Zeer verzwakt richtte hij in juni 1946 de vereniging De Drentsche Schilders op, een voorloper van het Drenst Schildersgenootschap. Dozy ligt begraven op de erebegraafplaats te Loenen. In de kerk van Westerbork hangen twee grote olieverfschilderijen van Dozy.

Literatuur

- (*1) 'Johan Dijkstra 1896–1978'. Uitgave 1996
- (*2) 'Vergezichten. Het grafische werk van Johan Dijkstra' - Anneke de Vries. Uitgave 2020
- (*3) 'Ploegwerk – Borg Verhildersum Leens (tentoonstelling 30 augustus t/m 6 oktober 1991)
- (*3) 'De stad van Johan Dijkstra' - Eric Bos
- (*3) 'Een palmboom bij Zuidwolde' - Eric Bos

Tentoonstellingen in Drenthe

In het boek 'Johan Dijkstra' worden twee tentoonstellingen genoemd van Johan Dijkstra in Drenthe:

Pag. 205 1927, Van Gorcum & Co, Eenmanstentoonstelling

Pag. 206 1965, Anloo, gemeentehuis (tot 1997 gemeente Annen, daarna gemeente Aa en Hunze), Groepstentoonstelling

Zie archief 'De Ploeg' Groninger Museum

Prospectus over deze tentoonstelling: 2536_0027_0001 (+ 0002 + 0003 + 0004)

1 Schilderij

1.1 Nieuwe lijst

1.2 Oorspronkelijke lijst

1.3 Signatuur 'DYKSTRA

1.8 Achterkant volledig

1.7 Zij- en achterkant

1.5 Zijkant (1)

1.6 Zijkant (2)

2 Tentoonstelling ‘Vergezichten’ Johan Dijkstra

Periode: 19 januari – 27 september 2020
Museum ‘De Buitenplaats’ in Eelde

Tijdens deze tentoonstelling worden nooit eerder getoonde werken van Johan Dijkstra geëxposeerd.

Details

In de tentoonstelling Johan Dijkstra. Vergezichten toont Museum De Buitenplaats bekend en onbekend werk van de Groningse kunstenaar Johan Dijkstra (1896-1978). De presentatie van Dijkstra's grafiek te midden van zijn schilderijen en tekeningen resulteert in een uniek inzicht in het werkproces van deze veelzijdige kunstenaar. De Groningse kunstenaar Johan Dijkstra (1896-1978) liet een omvangrijk grafisch oeuvre na. Het grootste deel van zijn prenten stamt uit de jaren twintig, het boeiendste deel van zijn lange en rijke carrière. Dijkstra was in 1918 een van de oprichters van de Groninger Kunstkring De Ploeg. Gestimuleerd door het vernieuwende artistieke elan van De Ploeg ontwikkelde hij zich tot een van de belangrijkste grafici binnen de kunstkring.

In januari 2020 verscheen bij uitgeverij WBOOKS Vergezichten. Het grafische werk van Johan Dijkstra door kunsthistorica Anneke de Vries. Deze catalogus biedt voor het eerst een compleet overzicht van Dijkstra's grafiek, met ruime aandacht voor de rol die prenten in zijn loopbaan spelen in wisselwerking met zijn schilderijen en tekeningen.

Juist deze wisselwerking vormt het uitgangspunt voor de tentoonstelling Johan Dijkstra. Vergezichten in Museum De Buitenplaats. In samenwerking met de Stichting Johan Dijkstra presenteert het museum een schat aan bekend en onbekend werk. Dijkstra's beroemdste prenten hangen naast niet eerder getoonde schilderijen. Snelle tekeningen, een indrukwekkend schetsboek en ander werkmateriaal dat vaak niet voor de buitenwereld bestemd was, geven een spannend beeld van het werkproces van deze productieve en veelzijdige kunstenaar.

Eind 2019 verschijnt de catalogus van het grafische werk van de Groningse kunstenaar Johan Dijkstra (1896-1978). Een belangrijk thema in het onderzoek is de samenhang tussen Dijkstra's prenten en de rest van zijn oeuvre, doordat Dijkstra zijn composities uitwerkte in verschillende technieken. De expositie in Museum De Buitenplaats toont Dijkstra's grafische werk te midden van schilderijen, aquarellen en schetsen. De presentatie geeft een spannend beeld van het werkproces van de kunstenaar en nodigt bezoekers uit om actief te kijken en te vergelijken. De tentoonstelling komt tot stand in samenwerking met de Stichting Johan Dijkstra en gastconservator dr. Anneke de Vries
Bron: Museum De Buitenplaats

Citaat:

Zijn voorliefde voor diagonalen blijkt uit de driehoek van het centrale pad, herhaald in de driehoeken van de korenschoven.

Het boerenlandschap was binnen kunstkring De Ploeg een geliefd thema. Het onderwerp maakt dan ook een belangrijk onderdeel uit van het oeuvre van Johan Dijkstra.

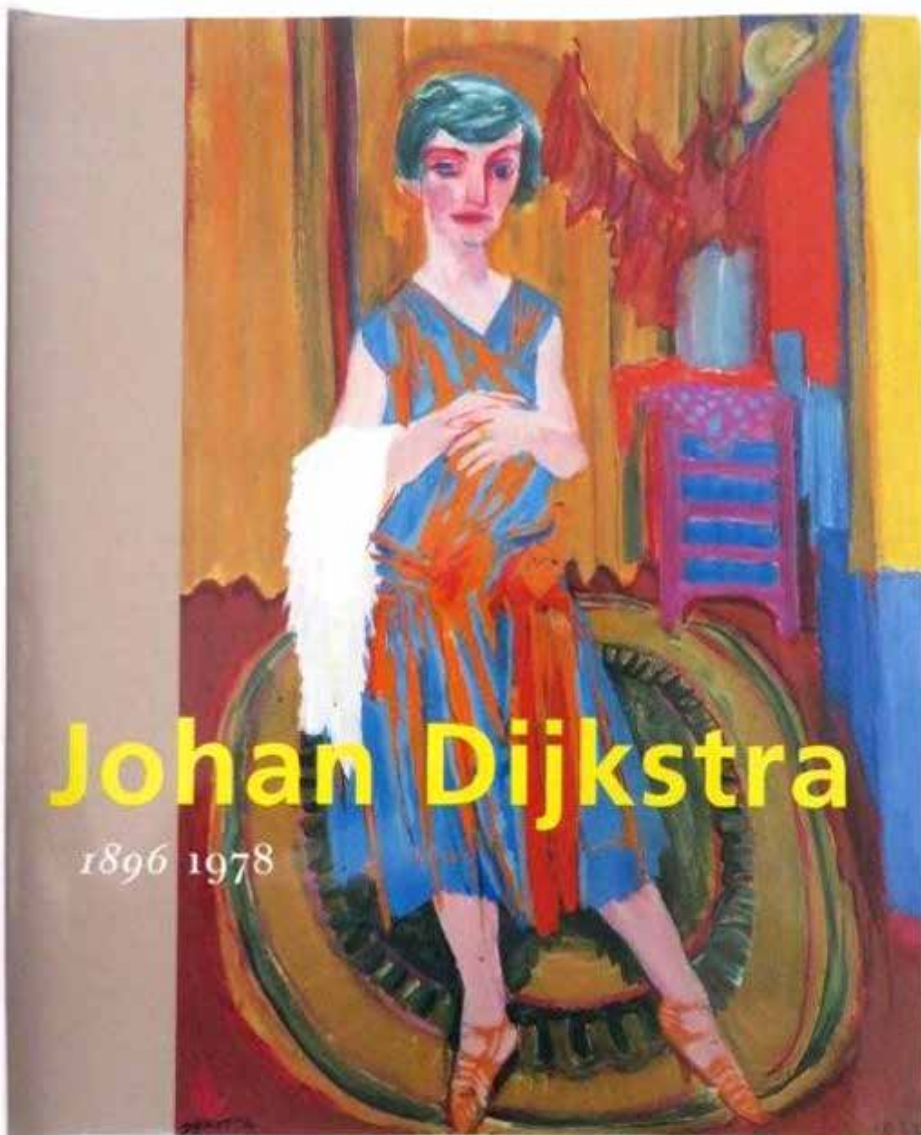
In deze relatief eenvoudige ets zijn een aantal elementen te zien die kenmerkend zijn voor zijn aanpak. Zijn voorliefde voor diagonalen blijkt uit de grote driehoek van het centrale pad - gevormd door de wagensporen - die wordt herhaald in de kleinere driehoeken van de korenschoven, de landman die de schoven aangeeft en de schematisch aangeduide gebouwen aan de horizon, met een kerktoren in het midden. Spannend element in deze ets is de grote donkere berg met schoven rechts van het midden, met de schuine schaduwstrepen naar rechts en de gekrabbelde figuur bovenop. Deze landman, licht scheefjes aangezet, lijkt met moeite de schoven goed op te vangen en ze stabiel op de wagen te krijgen, terwijl hij het trekdier, wiens benen net onder de wagen te zien zijn, strak op het pad houdt. De lichte toets en de stralende zon maken het werk verder tot een vrolijk tafereel.

3 Vergelijkbare werken

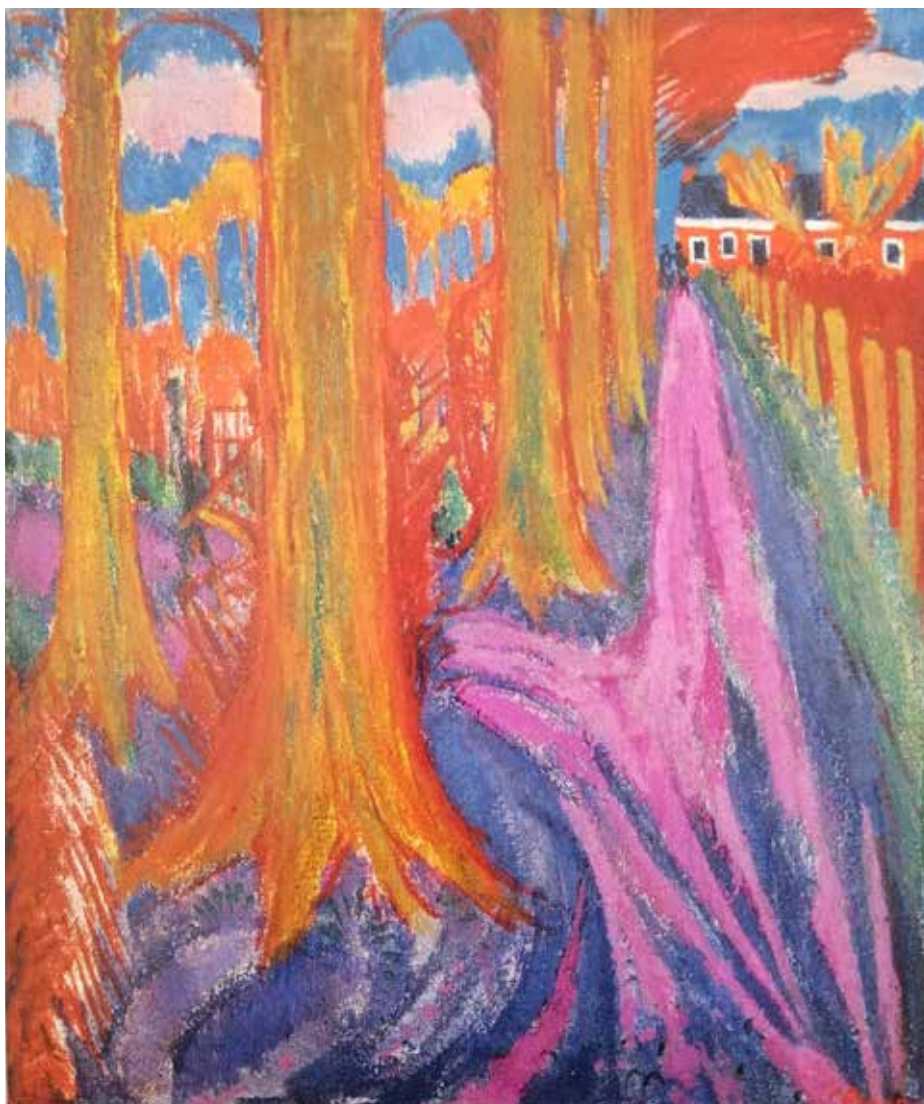
3 Ca. 1938-1940, Wierum (drogenaald) Boek 2, pag. 218 (nr. 468-D203)

3.1 1924 Boek 1, Cover

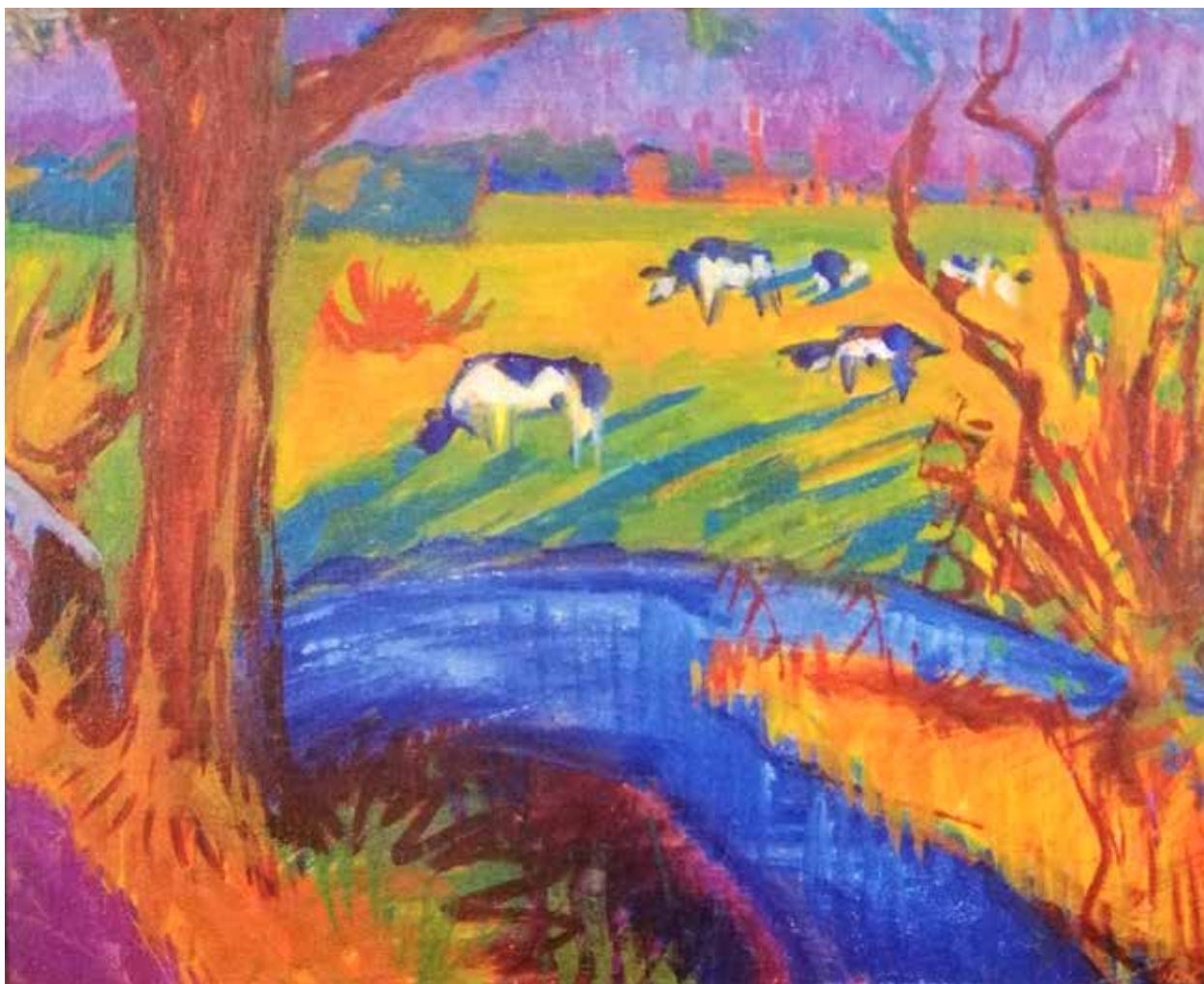
3.2 1925 Boek 1, pag. 108, Studentenpad (nr. 108)

3.3 1926 Boek 1, pag. 38, Negerportret (nr. 41)

3.4 Ca. 1925-1927 Boek 2, pag. 145, *Landschap met koeien* (nr. 262)

3.7 Ca. 1930-1935, Boek 2, pag. 229, Garmerwolde (Gr.) – (nr. 506)

3.9 Boek 3, pag. 8, Gezicht op Oostum (Gr.)

3.11 Ca. 1930, Boek 3, pag. 9, Kerkhof Wierumerschouw (Gr.)

3.12 Ca. 1930-1933, Boerderijen in Orvelte. (Dr.) Website Simonis en Buunk

4 Vergelijkbare signaturen schilderijen Johan Dijkstra (1996-1978)

Inleiding

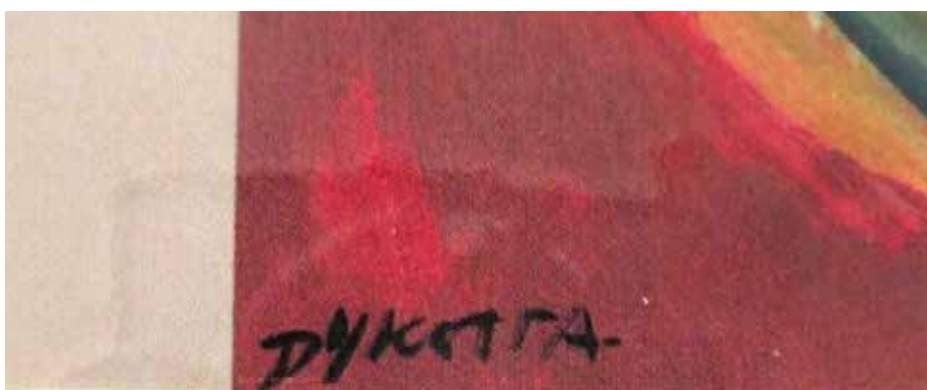
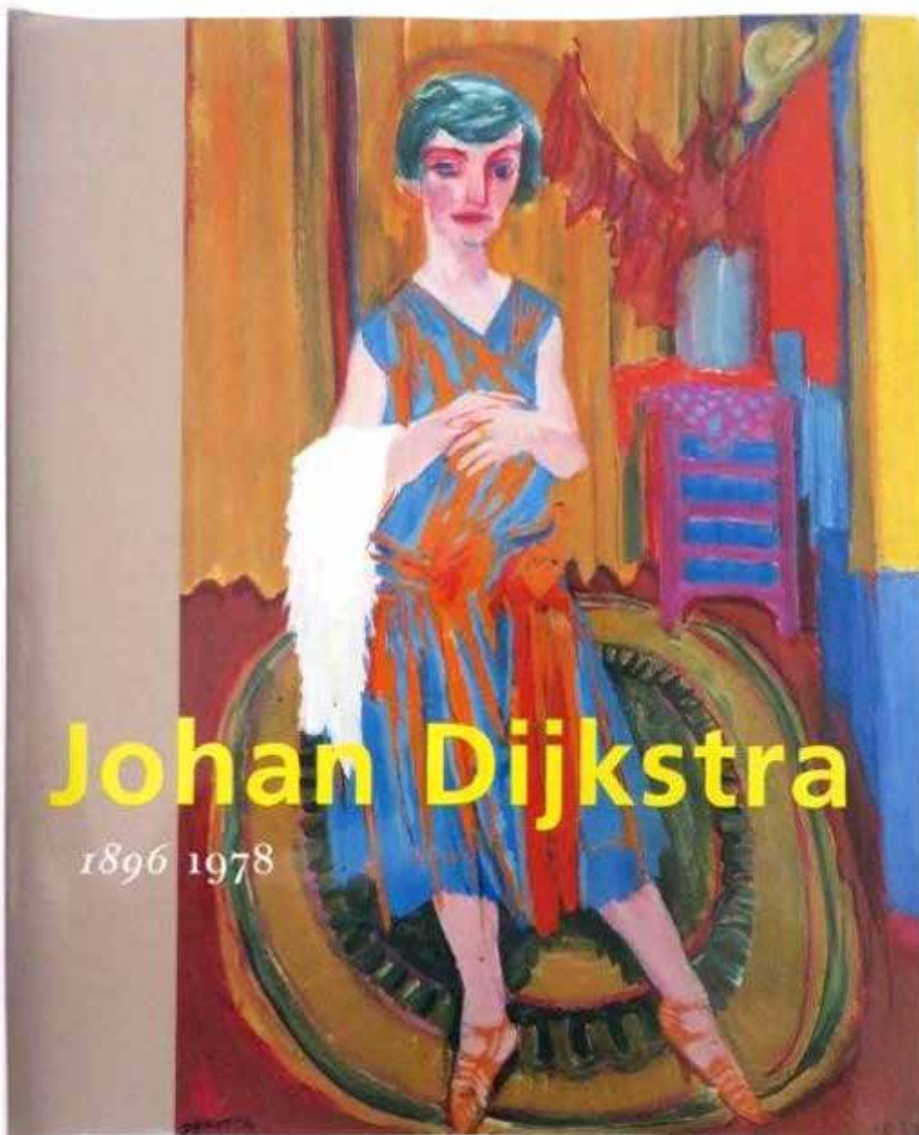
Ploegschilder Johan Dijkstra signeerde zijn schilderijen op vele manieren. In een verkennend literatuuronderzoek zijn diverse verschillende signaturen ontdekt:

Johan Dijkstra signeert zijn naam niet met een 'ij', maar met een 'y'. Het feit, dat Johan Dijkstra graficus was, verklaart mogelijk, dat hij zijn naam signeerde zonder puntjes op de 'i'. Grafisch gezien is de 'y' mogelijk fraaier.

4.1 1926 Boek 1 Cover boek 1 en pag. 86 'Portret Marie Dijkstra' (nr. 82)

4.1 Signatuur "DYKSTrA"

4.2 Ca. 1935 Boek 1 pag. 58 'Boomgaard' (nr. 65)

4.2 Signatuur "DYKSTrA"

4.3 1924 Boek 1 pag. 95 'Blauwborgje' (nr. 96)

4.3 Signatuur "DYKSTRA"

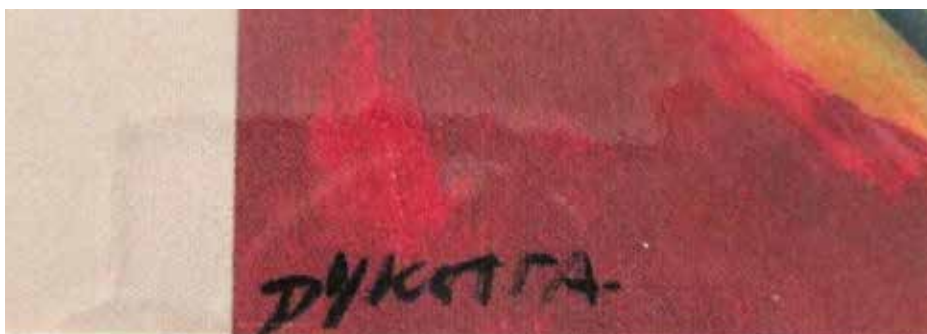

4.4 1926 Boek 1 pag. 38 'Negerportret' (nr. 41)

4.4 Signatuur "DYKSTrA"

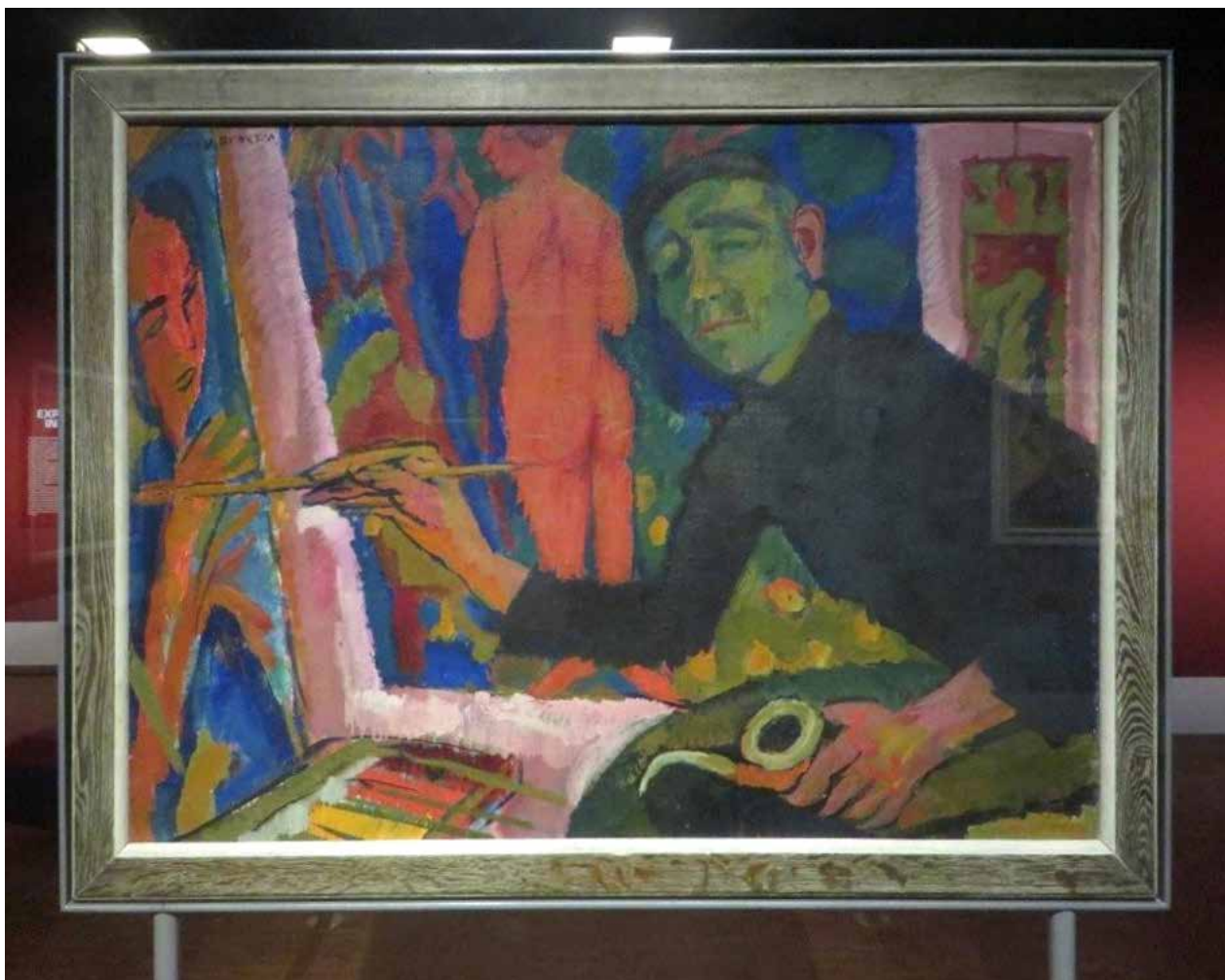

4.5 Signaturen van 4.1, 4.2, 4.3 en 4.4.

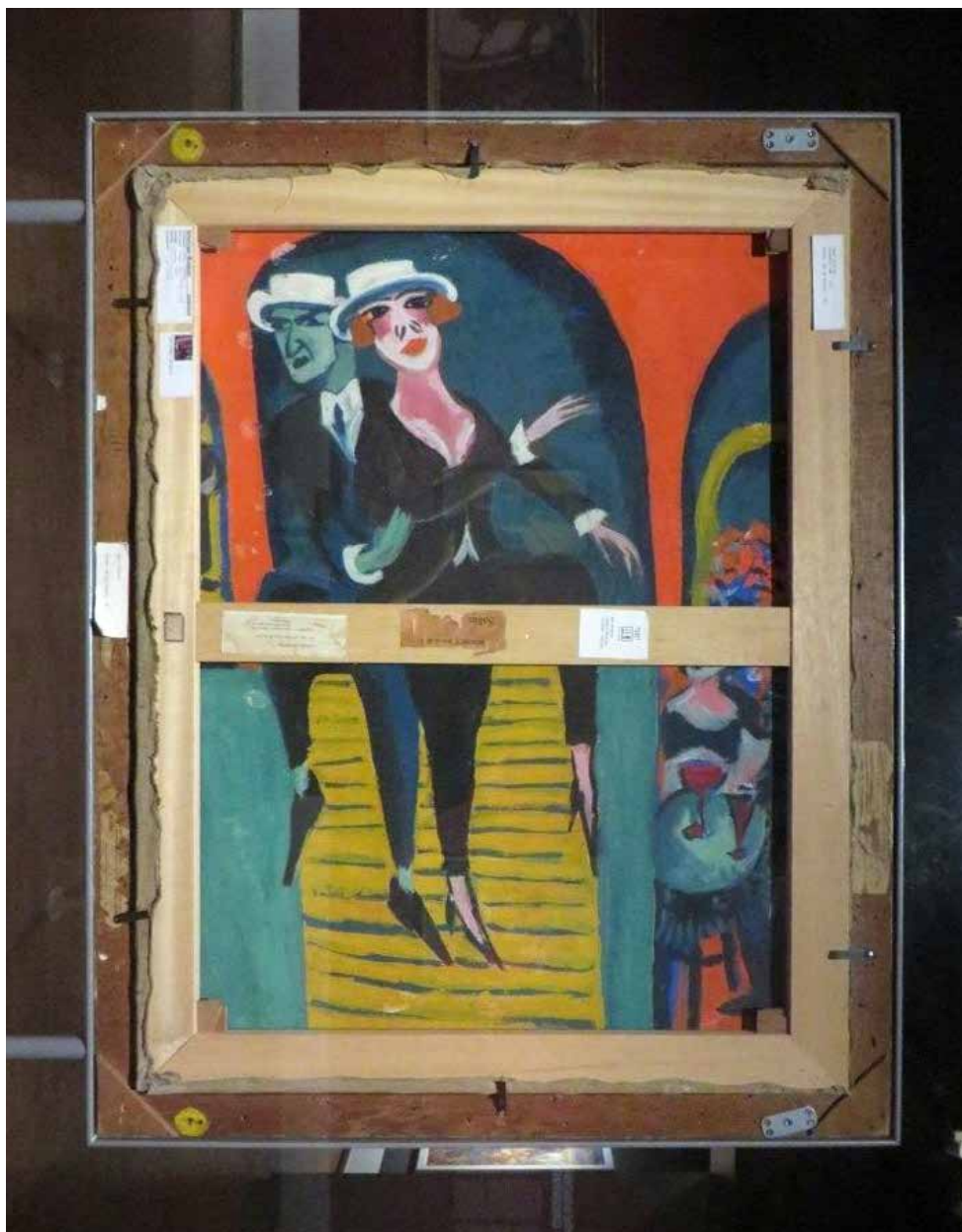

4.6 1927 Groninger Museum 'Duelportret' Boek 1 pag. 34 (nr. 35)

4.6 Signatuur "JOHAN DYKSTRA"

4.6 'Danspaar', achterzijde schilderij 'Duelportret' Boek 1 (pag. 34 (nr. 35))

4.7 1924 Groninger Museum + Boek 1 pag. 42 'Rustende zichters' (nr. 45)

4.7 Signatuur "JOHAN DYKSTRA"

4.8 1927 Boek 1 pag. 98 'Le soleil est dan la rue' (nr. 99)

4.8 Signatuur "JOHAN DYKSTRA"

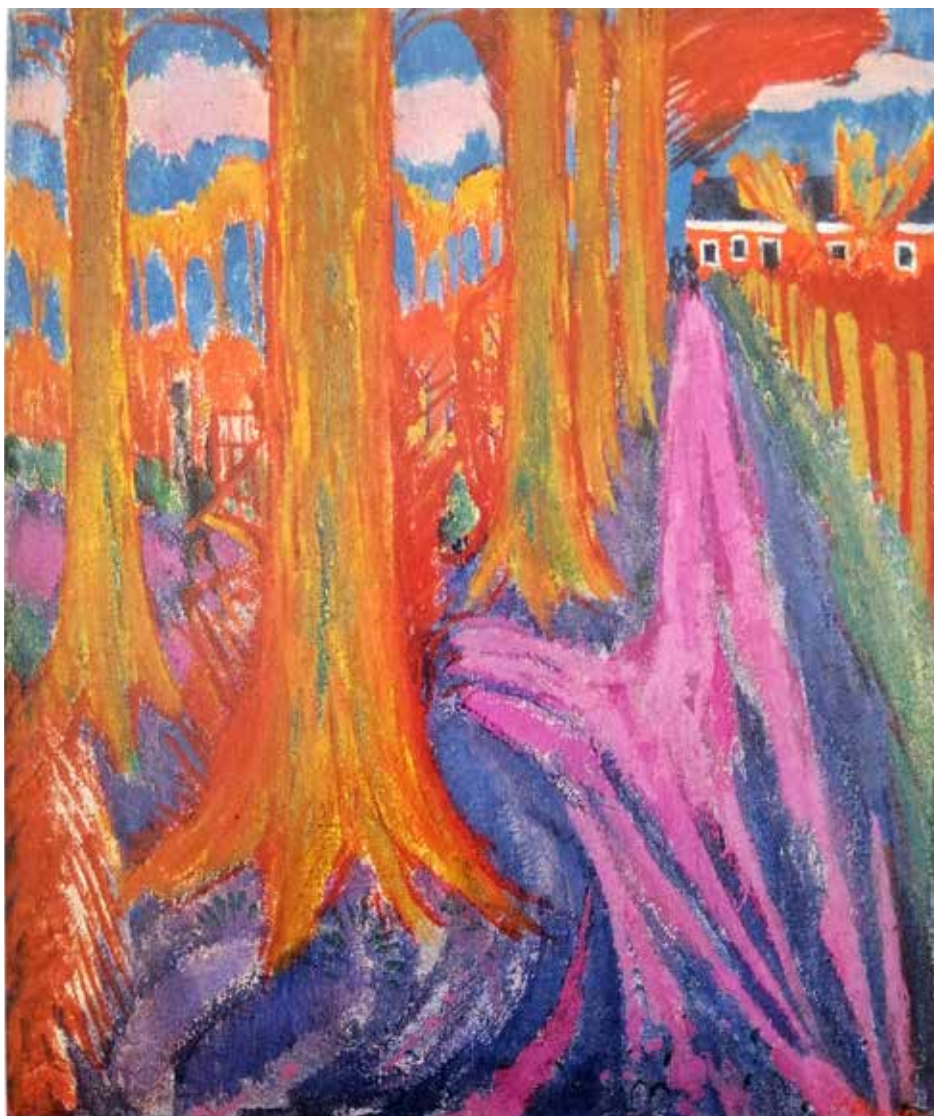
4.9 1958 Boek 2 Affiche pag. 95 (nr. 150)

4.9 Signatuur "JOHAN DYKSTRA"

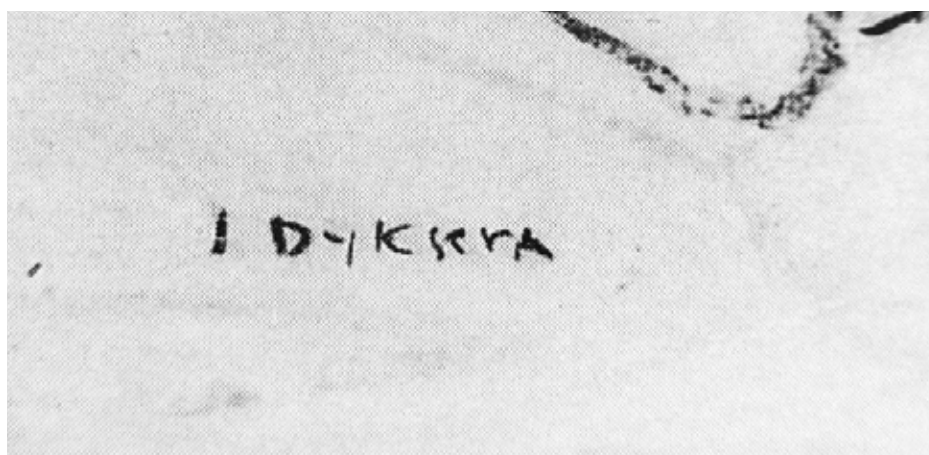
4.10 1925 Boek 1 pag. 108 'Studentenpad' (nr. 114)

4.10 Signatuur "J DYKSTRA"

4.11 1926-1927 Boek 1 pag. 134 'Portret Herman Poort' (nr. 149)

4.11 Signatuur "J DYKSTRA"

4.12 Ca. 1928 Groninger Museum 'Groninger Meikermis' "J. DYKSTRA"

4.12 Signatuur

5 Korenmijten

5.6 Ca. 1930, Boek 2, Pag. 126, Korenmijten

6 Spitse torens

De kerktorens in de provincie Groningen zijn herkenbaar door een slanke spits en gemetselde stenen in plaats van pannen als dakbekking.

In veel van de schilderijen, (kleuren) etsen, gewassen inkt van Johan Dijkstra is vaak in de horizon een kleine spits waarneembaar, een klein driehoekje in de provincie Groningen bij de omgeving Wirdum, Eenrum, Groningen, Noorddijk.

Ook heeft hij regelmatig kerken geschilderd of geëts, zoals bijvoorbeeld in Groningen, Oostum, Tolbert, Garmerwolde, Marsum. Zie boek (*2):

- 1922, Het kerkje van Oostum, pag. 31 (nummers 37-D5 en 38) en ca. 1943, pag. 89 (nummers 138-D223 en 139)
- 1925, Matinitoren in Groningen, pag. 180 (348-D88)
- Ca. 1942-1944, Tolbert, pag. 214 (nr. 453-D261)
- Ca. 1923, Oostum, pag. 219 (nr. 471-D47)
- Ca. 1930-1935, Garmerwolde, pag. 229 (nr. 506)
- Ca. 1923, Marsum, pag. 239 (nr. 539-D48)

6.1 Ca. 1922, Boek 2, pag. 7, Omgeving Wirdum (Gr.)

6.2 *Detail schilderij 'Landschap'*

6.3 Ca. 1924, Boek 2, pag. 9 (nr. D56) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)

6.4 Ca. 1922, Boek 2, pag. 33 (nr. D32) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)

6.5 Ca. 1940-1945, Boek 2, pag. 200 (nr. 400) Blauwborgje (Gr.)

6.7 Ca. 1927, Boek 2, pag. 233 (nr. 518-D56) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)

6.8 Ca. 1922, Boek 2, pag. 235 (nr. 525-D31) 'Landschap bij Eenrum' (Gr.)

6.9 Ca. 1923, Boek 2, pag. 124 (nr. 207-D37) 'Landschap bin Eenum' (ets met aquatint)
(Detail: rij bomen)

6.11 1928, Boek 3, pag. 19 - George Martens, 'Weidelandschap met wringen'
(N.B. Oploland landscape.)

7 Lucht

7.1 Ca. 1925, Boek 2, pag 240, Duinen op Ameland bij Buren

8 Schilderij te koop

kunstwerk • schilderij • te koop
www.simonis-buunk.nl

Johan Dijkstra
Groningen 1896-1978
Landweg in Groningen
wasverf op doek 54,0 x 72,7 cm, te dateren ca. 1928
Dit schilderij is te koop.
Prijs: € 57.000

9 Omgeving Groningse dorp Eenum

Een favoriete en inspirerende schildersplek

Panoramische uitzichten lijken eerder Zuid-Limburgs dan Noord Gronings

1 Ter introductie

Het schilderij 'Landschap met bomen' is waarschijnlijk gemaakt door Johan Dijkstra in de omgeving van het Groningse dorp Eenum. In boeken 1 en boek 2 staan diverse afbeeldingen van werken gemaakt in de omgeving van dit dorp. In boek 1 staan 3 werken, in boek 2 staan 20 werken afgebeeld. Totaal 23 afbeeldingen van werken zijn gemaakt in de periode 1922-1940. Uit deze literatuur blijkt dat de omgeving van Eenum voor Johan Dijkstra een zeer geliefde plek was om te schilderen. In de beide boeken van Johan Dijkstra zijn veruit de meeste afbeelding van werken opgenomen uit de omgeving van Eenum.

Dit is ook niet verwonderlijk. Dat blijkt zowel uit de literatuur als informatie die ik verkreeg toen ik het dorp Eenum samen met mijn partner op 21 februari 2021 bezocht. Een inwoner die daar een boerenbedrijf bezat vertelde ons, dat Johan Dijkstra in ieder geval voor 1940 vaak in de zomer naar Eenum kwam om daar te schilderen. Familie van zijn vrouw, de familie Smedema hadden daar een boerderij. Dijkstra logeerde dan in het gastenverblijf van de pastorie van het dorp. Volgens de boer is het landschap rondom Eenum vanaf het begin van de 20e eeuw drastisch veranderd. Veel wierden zijn rondom Eenum afgegraven tot ca. 1940. Bekend is de Eenumhoogte. Veel huizen en boerderijen zijn gesloopt en verdwenen. Het landschap rondom Eenum van voor 1940 is niet te vergelijken met het huidige landschap in 2021. Voor nadere informatie verwees hij naar:

- 1 De historische vereniging van Loppersum
- 2 Het boek 'De dorpen van de gemeente 't Zan'.

2 Eenum

Eenum (Gronings): Ainum, Ainem of Aimen) is een klein dorp in de gemeente Eemshaven in de Nederlandse provincie Groningen. Het ligt twee kilometer ten noordoosten van Loppersum. Het heeft ongeveer 90 inwoners (CBS 2020). Eenum is gebouwd op en rond een radiaire wierde, die vroeger geflankeerd werd door de wierden De Knol en de Eenumhoogte en net als de omliggende dorpen gelegen is op de kwelderwal van Usquert naar Ten Post en die in de middeleeuwen de oeverzone vormde van de Fivelboezem. Delen van de wierde zijn afgegraven.

Ten zuiden van het dorp loopt de spoorlijn Groningen – Delfzijl. Van 1884 tot 1938 heeft Eenum een eigen halte aan deze lijn gehad, stopplaats Eenum. Tegenwoordig wordt het dorp aangedaan door een buurtbus.

3 Wierdeafgravingen

Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw werd de wierde van Eenum in fasen afgegraven. Het noordelijke deel van de wierde werd deels afgegraven tussen 1880 en 1885. Het westelijke deel hiervan was vroeger een aparte wierde met de naam De Knol. Rond 1880 werd ook de borgstee van het Huis te Eenum afgegraven. Tussen 1917 en 1940 werd het restant van de wierde afgegraven, waarvoor in 1919 ook de weem werd afgebroken. Deze afgraving en de sloop van de weem zijn uitgebreid gefotografeerd. Tussen 1915 en 1925 werd het deel van de wierde afgegraven waar nu de ijsbaan ligt en tussen 1910 en 1930 het noordelijke deel van de wierde, de Eenumhoogte. Het haventje van het dorp was in gebruik tot rond 1940 de wierdeafgravingen stopte.

4 Eenumhoogte

Eenumhoogte, vroeger ook Oostrum genoemd, is een deels afgegraven wierde ten oosten van het gelijknamige dorp Eenum, aan de weg naar Leermens. De wierde wordt vaak de hoogste wierde in Groningen genoemd, maar is met een hoogte van 5,4 meter lager dan de wierden van onder meer Godlinze, Eenum en Leermens.

De eerste bewoningssporen van de wierde gaan terug tot de 3e eeuw. De wierde speelde een rol bij de rechtstoel van het Eesterrecht. Tussen 1910 en 1930 werd het deel van de wierde ten noorden van de weg afgegraven, waarbij een vroegmiddeleeuws grafveld werd ontdekt, dat werd onderzocht door Van Giffen. Bij de opgravingen werden onder andere de onderkaak van een bruine beer (Romeinse tijd of vroege middeleeuwen), een elandgewei, schedels van oerossen en een vogelbeeldje (3e eeuw) gevonden. Het grafveld is nog aanwezig in de bodem en vormt de belangrijkste reden dat de wierde is aangewezen als rijksmonument.

Op de wierde stond lange tijd een boerderij, die nadat een plan voor een park was afgeketst in 1996 wegens bouwvalligheid uiteindelijk werd gesloopt en vervolgens werd vervangen door een villa, die doorgaans in weinig vleiende bewoordingen wordt genoemd

Bron: Wikipedia

5 Citaten uit boek 2

“Omdat in Eenum een zuster woonde van zijn vrouw Marie brachten zij vaak een deel van de zomer door in het dorp. De omgeving van Eenum krijgt in de behandeling van Dijkstra ook verder een exotisch aanzien. Hij buite het hoogteverschil tussen de afgegraven wierde en het lagergelegen land ten volle uit, waardoor de panoramische uitzichten eerder Zuid-Limburgs lijken dan Noord Gronings. De kerk van Leermens, waarvan het torentje als een engel uit de oostelijke horizon naar boven prikt, geeft in een aantal prenten de kijkrichting aan. *(2), pagina 232.

6 Literatuur

Werken gevonden in boeken 1 en 2

*(1) Johan Dijkstra 1896 – 1978. Uitgave 1996 (01-03)

*(2) Vergezichten. Het grafische werk van Johan Dijkstra. Anneke de Vries.
Uitgave 2020 (04-23).

Aantal	Nummer	Pagina	Jaartal
01	16	21	1925 – 1927
02	17	22	1925 – 1927
03	133	120	1925 – 1928
<hr/>			
04	D56	9	1924
05	43 D32	33	1922
06	D29	121	1922
07	D37	124	1923
08	207 D37	124	1923
09	208	124	1922
10	216 D56	127	ca. 1924
11	516 D76	232	ca. 1924 – 1925
12	517	232	ca. 1924 – 1925
13	518 D56	233	ca. 1924
14	519 D135	233	ca. 1927
15	520	233	ca. 1927
16	521 D30	234	ca. 1922
17	522	234	ca. 1922
18	523	234	ca. 1925
19	524	234	ca. 1923 – 1924
20	525 D31	235	ca. 1922
21	526 D28	235	ca. 1922
22	527 D208	235	ca. 1940
23	528	235	ca. 1925

Gezicht op kerk Eenum

*Johan Dijkstra (1896 - 1978) - Groninger Ploeg - Terpafgraving Eenum in 1921
Potloodtekening - Gesigneerd*

Een mooi vroeg werk uit 1921!! van de Groninger Ploeg schilder Johan Dijkstra en medeoprichter van de kunstgroep "De Ploeg" Tevens was Dijkstra voorzitter van deze kunstgroep.

In het begin van de vorige eeuw zijn in de provincie Groningen veel terpen waaronder die van Eenum bij Appingedam afgegraven, waarbij de vruchtbare grond werd afgevoerd naar Drente voor grondverbetering. Dit proces is ook de kunstenaars van de Ploeg niet ontgaan. We zien hier de rand van de afgraving met op de achtergrond enige Groninger boerderijen

De kunstwerk is uitgevoerd als een "potloodtekening" en gesigneerd en gedateerd rechtsonder met "Eenum '21 Dijkstra".

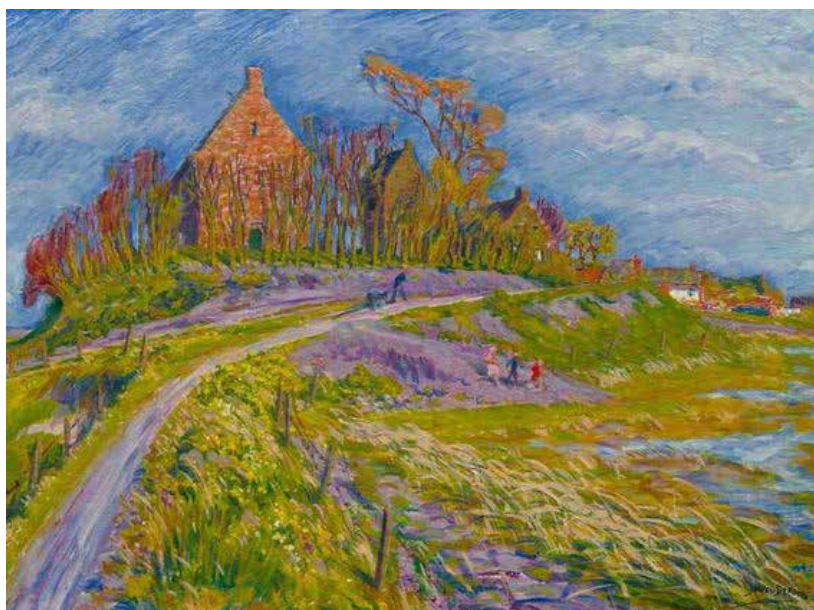
Halte Eenum, wasverf 1925-1927

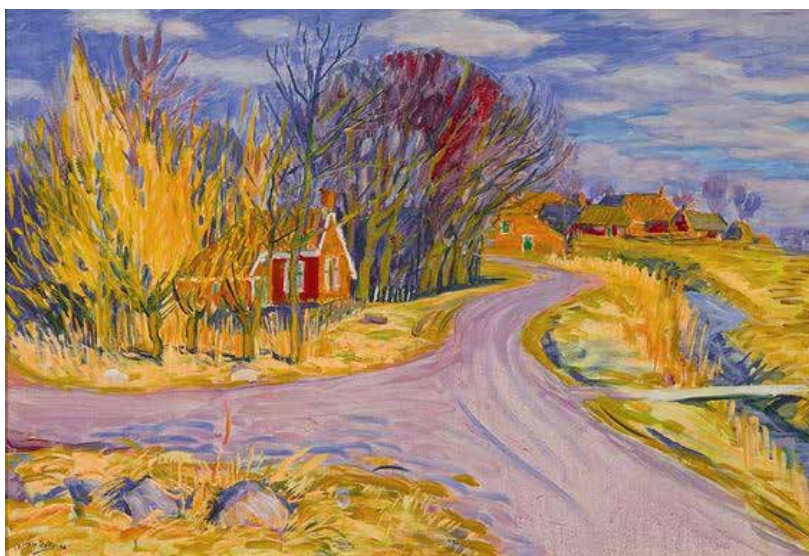
10 Oeuvre Johan Dijkstra

Een kleine selectie

Johan Dijkstra liet een omvangrijk en gevarieerd oeuvre na. De totale omvang van zijn oeuvre is niet bekend.

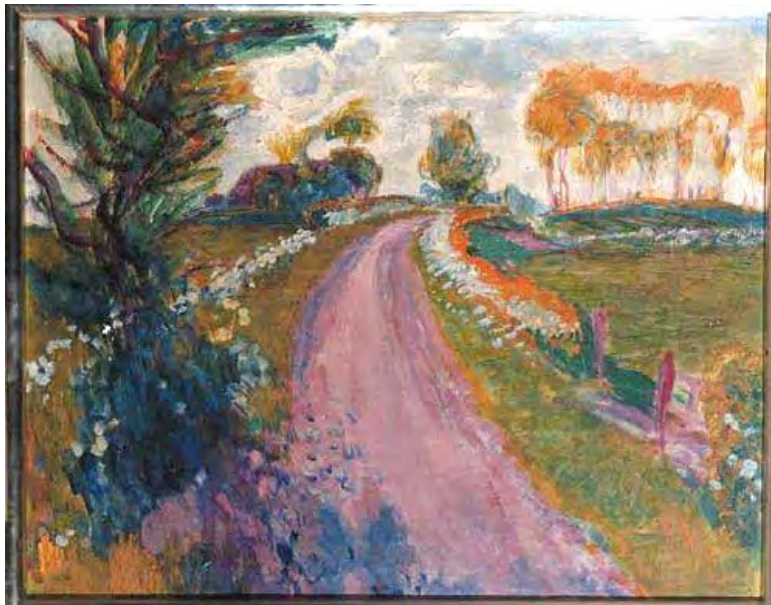
In deze paragraaf wordt een kleine selectie getoond.

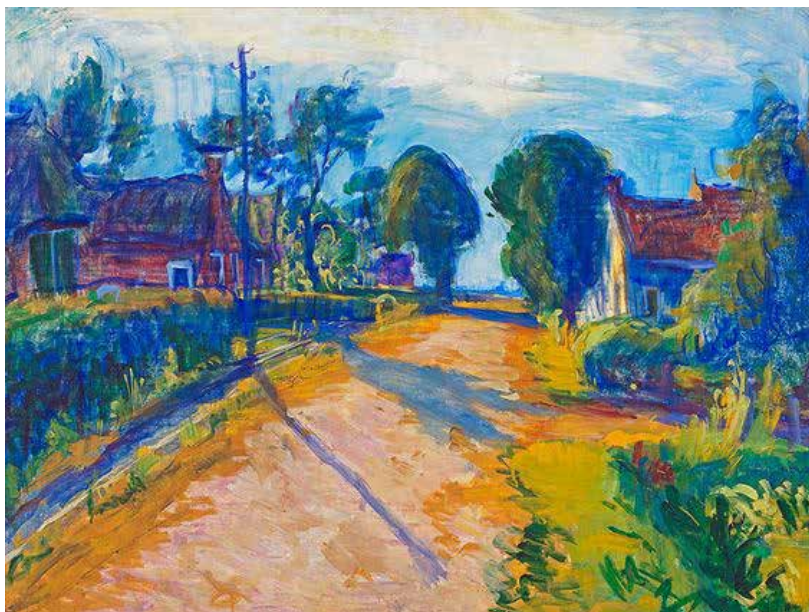

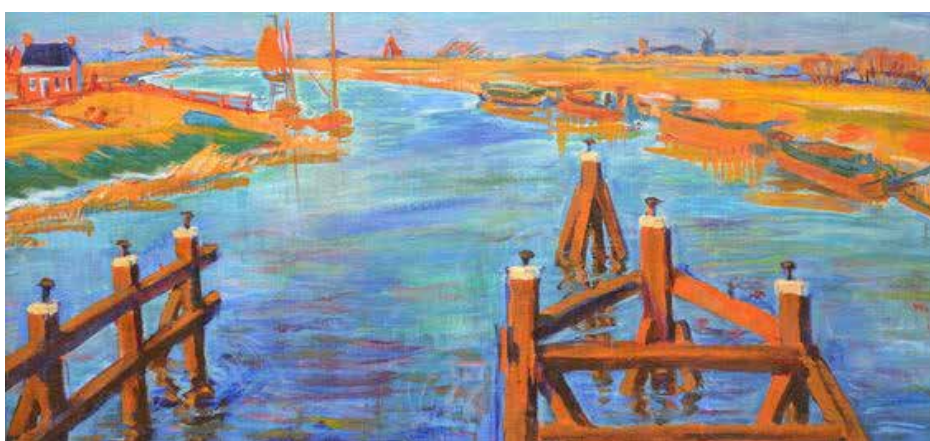

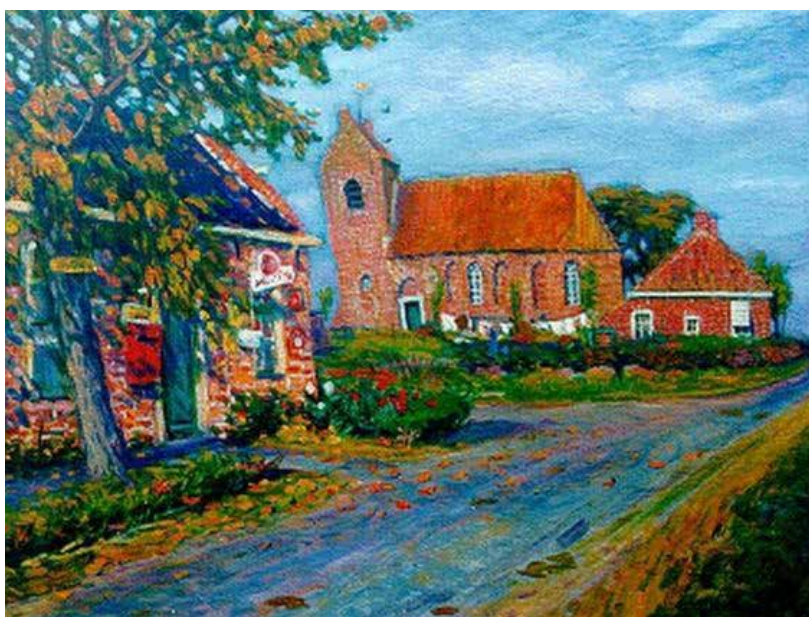
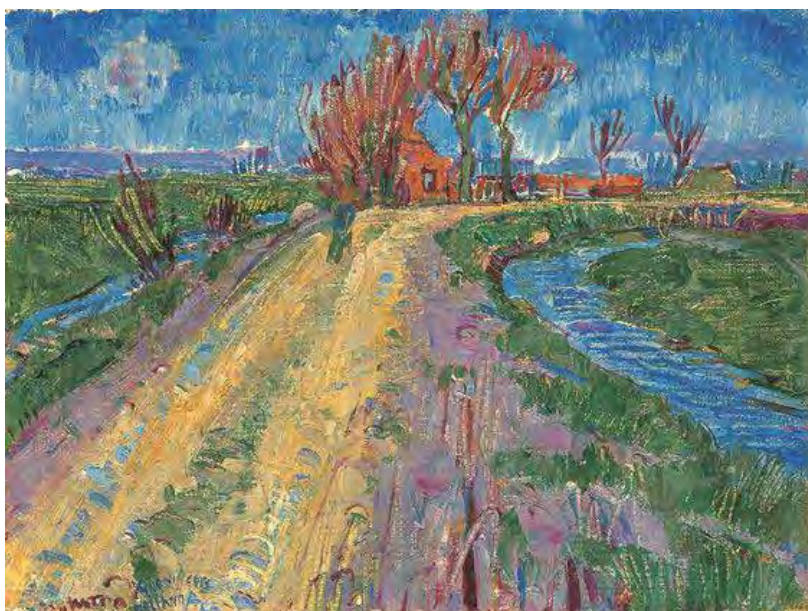
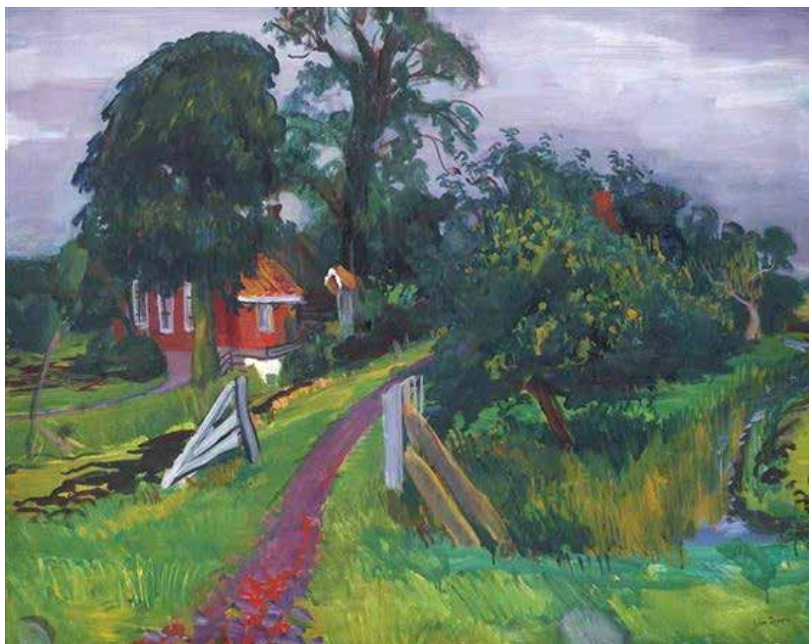

11 Biografie Johan Dijkstra

Bron:

“De Ploeg 1914-1941. De hoogtijdagen.”

C. Hofsteenge

1993 Benjamin & Partners

ISBN 90 5477 009 0

Pagina's: 84 t/m 93

Johan Dijkstra bezocht de driejarige Handels-HBS te Groningen, en volgde tegelijkertijd van-af februari 1915 de woensdag- en zaterdagmiddaglessen aan Minerva. Na het behalen van het HBS-diploma nam hij vanaf het cursusjaar 1916–1917 deel aan de cursus Vlakversiering, de cursus voor toegepaste en beeldende kunst die opleidde voor de akte M.O.-tekenen en Levend model, de modelklasse.

Dijkstra was door een comité op voordracht van Otto Eerelman in staat gesteld aan de M.O. opleiding deel te nemen. In zijn laatste jaar aan Minerva, het cursusjaar 1918-1919, verwierf hij een bronzen academiemedaille voor zijn werk in de modelklasse, het tekenen naar beeld en levend model. Ook Marie van Veen, zijn toekomstige echtgenote die hij op de academie had leren kennen, haalde dat jaar een bronzen medaille: voor batikken en batikontwerpen. Van 1919 tot 1920 studeerde Dijkstra aan de Rijks-academie in Amsterdam, waar hij zich voorbereidde op het examen M.O. Hij volgde lessen in grafische technieken bij J.J. Aarts en maakte bij R.N. Roland Holst kennis met de monumentale kunst. Kort voor zijn vertrek uit Amsterdam, waar hij met Job Hansen een kamer bewoonde aan de Jacob Catskade, ontving hij voor een modelstudie een prijs in de Johan Cohen Gosschalk-prijsvraag. In juni 1920 slaagde Dijkstra voor het examen 'Middelbaar Onderwijs Ma.' Behalve Dirk de Vries Lam beschouwde Johan Dijkstra vooral F.H. Bach als zijn belangrijkste leraar. Behalve naar de docenten aan de Rijksacademie, verwees hij later wel naar A. Derkinderen, Van der Pluym en J. Veth als docenten die voor hem van betekenis waren geweest. Er is een grote olie-verfstudie van Dijkstra uit de jaren 1919–1920 bekend van een liggend mannelijk naakt, dat door compositie en kleurgebruik doet denken aan Breitner en Isaak Israëls.

Dijkstra en De Ploeg

Johan Dijkstra stond met Jan Altink, Toon Benes, Willem Reinders en Jan Wiegers aan de wieg van De Ploeg. Hij was de eerste secretaris, die de plaatselijke pers informeerde over de oprichting. In het Maandblad Groningen van september 1918 is dit bericht, in Gronings dialect, opgenomen: 'D'r is hier ien stad 'n verainen opricht van kunst-schilders – wie hopen dat er nog ais 'n verainen oet gruien mag, dei 'n noam het dei klinkt'.

Door zijn vertrek naar Amsterdam stelde Dijkstra zich in mei 1919 niet meer herkiesbaar voor een bestuursfunctie. Tijdens zijn verblijf in Amsterdam nam hij in maart 1920

deel aan de Pictura-tentoonstelling 'Aesthetisch Uitgevoerde Gebruiksvoorwerpen', 'waarvoor hij illustratief werk inzond. Kort na zijn terugkeer in Groningen werd Dijkstra illustrator van het door H.N. Werkman uitgegeven tijdschrift Het Noordelijk Sportblad, waaraan hij tot 1921, het jaar dat Werkman de uitgave staakte, verbonden bleef. Dijkstra voorzag in die jaren in zijn levensonderhoud door het maken van illustraties en reclamewerk. Hij werkte veel voor het Noord Nederlands Reclame Bureau, zodat hij het Ploeg-bestuur in januari 1921 berichtte dat hij gepasseerd wilde worden voor reclameopdrachten die bij de afdeling voor toegepaste kunst binnenkwamen. In de plaatselijke pers verschenen talloze door Dijkstra uitgevoerde advertenties, zoals voor Egberts' Hoofdwater, Multatuli sigaren en Maison Swarte.

Dijkstra's voorstel in november 1921 een eigen orgaan uit te geven, is merkwaardig omdat kort daarvoor het eerste nummer van het Blad voor Kunst, een voornamelijk door Ploeg-leden geredigeerd, algemeen kunsttijdschrift waarin Dijkstra geen inbreng had gehad, was verschenen. Het bestuur besloot dan ook het overleg hierover uit te stellen.

Op verzoek van Josef Cohen, directeur van de Openbare Bibliotheek te Groningen en Ploeg-lid vanaf 1923, maakte Johan Dijkstra in december 1921 een aantal grote tekeningen en aquarellen ter illustratie van de sprookjes waarover Cohen die maand een lezing hield. Dijkstra exposeerde zijn illustratiewerk op veel Ploeg-tentoonstellingen, vooral in de periode 1920-1930. Op 1 april 1922 werd Dijkstra tweede secretaris van De Ploeg en schreef een van zijn eerste teksten over de vereniging. Op het omslag van de mei-catalogus gaf hij een uiteenzetting van de doelstellingen. Door het vertrek van Streurman werd Dijkstra de nieuwe voorzitter. Na zijn aantreden bracht hij een bezoek aan schoenmaker Evert Rinsema in Drachten, die nauwe contacten onderhield met Theo van Doesburg en Kurt Schwitters. Rinsema schreef op 18 juni 1922 aan Van Doesburg dat hij uit Groningen een uitnodiging voor een rede over schilderkunst kon verwachten.

Huszar, Van der Leek en Van Doesburg hadden kort daarvoor in Pictura geëxposeerd. Huszar hield voor De Ploeg een lezing over hedendaagse kunst op 17 november, terwijl Van Doesburg op 4 december 1922 de lezing 'Tot Stijl' gaf voor het studentengenootschap Dicendo Discimus. In augustus 1922 verscheen het Gedenkboek Groningen 1672-1922, een uitgave van het Noord Nederlands Reclame Bureau, waarvoor Dijkstra het omslag ontwierp en waarin zijn artikel 'Drie Eeuwen Schilderkunst in Groningen' in plaats van het stuk van Toon Benes was opgenomen.

In april 1923 organiseerde Dijkstra, met Altink en Wiegers, het eerste lustrumfeest van De Ploeg op Blauwbörgje. Sinds het begin van 1924 verzorgde Dijkstra regelmatig beeldende bijdragen voor het Maandblad Groningen. In november 1924 kreeg Dijkstra de gelegenheid zijn kwaliteiten in Het Kouter te tonen. Behalve het vierde nummer bevatten de overige afleveringen onder de titel Kanttekeningen meerdere tekstbijdragen van zijn hand. Ook buiten De Ploeg nam de belangstelling voor Dijkstra's werk toe. In het eerste nummer van Het Kouter werd aangekondigd dat hij met het Antwerpse Lumière zou exposeren, in de tweede aflevering van januari 1925 werd

vermeld dat hij bij Scholtens aan de Grote Markt een tentoonstelling 'Grafische experimenten' zou houden. In december 1925 vond in de zalen van Arti et Amicitiae in Amsterdam de tentoonstelling plaats van de inzendingen voor de 37e Willink van Collen-prijs. Voor 1925 was als onderwerp uitgeschreven een schilderij in olieverf, voorstel-lende een figurale compositie, die betrekking had op het oogsten, waarvoor Johan Dijkstra, met Aart Glansdorp en J. Franken Pzn, een tweede prijs won met het doek 'Rustende zichters' uit 1924. Momenteel hangt dit schilderij in het Groninger Museum. Vanaf begin 1926 tot in 1940 exposeerde Dijkstra vrijwel jaarlijks buiten Groningen. Naast de exposities van de Onafhankelijken, Arti et Amicitiae, De Grafische en de Hollandse Aquarellisten Kring, nam hij deel aan de Internationale Caricatuur Tentoonstelling in Wenen (1931-1932), aan de 'Internationale Schilderijen Tentoonstelling van Moderne Meesters' in Rotterdam (1932), de 'Tentoonstelling van Kunstwerken van Levende Meesters' in Amsterdam (1932), de Grafiekbiënnale in Venetië (1936) en de tentoonstelling 'Onze Kunst van Heden' in het Rijksmuseum te Amsterdam (1939-1940). Hij had solotentoonstellingen bij kunsthandel Scholtens & Zoon te Groningen (1926), bij kunsthandel Buffa in Amsterdam (1927) bij kunstzaal de Sirkel in Den Haag (1927) en bij Pictura in april 1933. In januari 1926, toen Het Kouter ter ziele was, deed hij het voorstel 'een beter tijdschrift uit te geven in de geest van het Blad voor Kunst en met bekende uitgevers contact op te nemen voor het illustreren van romans. Hij gaf daarbij in overweging De Ploeg als uitgever te laten optreden, wat uiteindelijk werd gerealiseerd. Bij de voorbereiding van het Ploeg-boek kwamen in maart 1927 twee artikelen in stemming van George Martens en Johan Dijkstra. Dijkstra's tekst werd gekozen en met het oog op de voorgenomen internationale verspreiding werd besloten het stuk in het Duits te vertalen. Door toedoen van Halbo Kool werd Dijkstra in november 1927 verkozen als bestuurslid van de Filmliga Groningen, waaraan hij tot de opheffing in 1928 mee zou werken. Inmiddels was hij door een aantal studenten aangezocht als artistiek leider van hun tekengezelschap De Linetreckers. Hadden de studenten baat bij Dijkstra's leiding op het artistieke vlak, de contacten die Dijkstra door zijn rol als 'Meister' had, waren voor zijn maatschappelijke positie van betekenis. In de jaren dat Dijkstra betrokken was bij De Linetreckers ontwierp hij, onder andere voor het Groninger Studententoneel, decors, zoals voor 'La cathédrale engloutie' van Debussy, 'La nuit, mère des songes' van Ruyneman en 'Les mariés de la Tour Eiffel' van Jean Cocteau. Dijkstra's activiteit op het gebied van de grafische technieken begon vruchten af te werpen. Zijn boekomslagen en -illustraties en de houtsneden en etsen die hij exposeerde, bleven niet onopgemerkt. Hem werd door Roger Avermaete, samensteller van La Gravure sur Bois Moderne de l'Occident (Parijs, 1928) gevraagd het tekstdeel over De Ploeg te verzorgen. Eveneens dat jaar werd zijn werk opgenomen in Van der Boons De Moderne Houtsnede in Nederland (1928) en in Sluyters' DeModerne Grafiek in Nederland en Vlaanderen (1928). In februari was in de Hollandse Revue door W.J. Eelssema een artikel aan hem gewijd.

Hoewel hij tussen september 1928 en de Tweede Wereldoorlog geen bestuursfuncties meer vervulde, werden deze jaren voor De Ploeg mede bepaald door Dijkstra's inbreng. In zijn streven het ledental van de vereniging uit te breiden vond hij in Werkman een opponent. Het verschil van mening blijkt uit het polemische karakter van Werkmans teksten, als reactie op Dijkstra's publikaties in dagbladen en periodieken.

Dijkstra's overgang naar het Groningse 'establishment' wordt gemarkeerd door zijn officiële optreden als kunstcriticus. Sinds eind 1930 schreef hij, tot de opheffing van het dagblad in 1935, recensies voor de Provinciale Groninger Courant. Deze hebben aan de beeldvorming over De Ploeg, de leden en hun werk en vooral over de schrijver zelf bijgedragen. Dat gold ook voor zijn bijdrage aan 'Palet', een boek gewijd aan de hedendaagse Nederlandse schilderkunst, samengesteld door Paul Citroen in 1931; aan de bekende, in de Ploeg-uitgave April 1937 verschenen 'Apologieën', over de houtsnede, en vooral voor zijn bijdrage aan het Ploeg-nummer van De Vrije Bladen van maart 1938 onder de titel 'Kaleidoscoop van de nieuwe Groninger Kunst'. De romanticus Dijkstra schuwde het anekdotische en soms het mythologiserende karakter niet, waardoor zijn artikelen niet altijd betrouwbaar zijn. De vele recensies en kunstbeschouwingen die Dijkstra voor de oorlog publiceerde, zijn doorgaans zakelijke en kundige verslagen. Dijkstra's oude wens – de uitbreiding van het ledental van De Ploeg – werd in februari 1941 uiteindelijk gerealiseerd. De ledenvergadering besloot tot de instelling van het door hem voorgestelde 'voorlopig lidmaatschap'.

Het werk: 1918–1924

Hoewel zijn deelname, als leerling aan Minerva, aan de eerste Ploeg-tentoonstelling in 1919 door directeur Dirk de Vries Lam ontoelaatbaar werd geacht, waren de persreacties op zijn inzending positief. 'De heer J. Dijkstra is, als wij ons niet vergissen, nog zeer jong. Niettemin is zijn werk van beteekenis en vol van belofte', zei bijvoorbeeld de Nieuwe Groninger Courant van 8 februari 1919. In de zomer van 1921 begon Dijkstra te experimenteren met kleur en techniek, en schilderde een aantal stukken 'à la pointille' (tot ca. 1923), met een sterk kleurgebruik. Het schilderij 'Oogst' uit 1921 is hiervoor illustratief. Daarnaast is in deze periode de invloed van het zuidelijke Expressionisme merkbaar, waarmee Dijkstra kennis maakte op de Pictura-tentoonstellingen van Le Fauconnier (1915), Gustave de Smet en de gebroeders Wiegman (1917) en de bij kunsthandel De Blauwvoet exposerende Belgische kunstenaars als Valentijn Edgar van Uytvanck (1920). Dijkstra's portret dat door Van Uytvanck werd geëtsd, toont het contact tussen beiden. Dijkstra's ontwikkeling werd door Ons Noorden (19 oktober 1921) getypeerd met de constatering dat 'hij een strever is naar nieuwe banen'. Uit geen van de verslagen blijkt echter dat Dijkstra bij die gelegenheid ook zijn meest recente werk – zoals de gepointilleerde stukken – toonde. De constatering duidt op het impressionistische uitgangspunt van de schilder, zoals in het schilderij 'Aardappel-rooisters'. Eenzelfde sfeer ademt het doek 'Oogst', dat in het Blad voor Kunst van oktober 1921 is afgebeeld bij een artikel van Jordens.

Dijkstra's belangrijkste inspiratiebron in deze periode was Van Gogh, waarover Jos de Gruyter in 1958 opmerkte: 'Men krijgt zelfs merkwaardigerwijs de indruk, dat hij onwillekeurig de verschillende fasen van Van Goghs ontwikkeling in dezelfde tijd zelf doorloopt.' De uitbeelding van de landarbeid, het boerenleven, door Dijkstra zelf wel omschreven als zijn 'Travaux des Champs', neemt een belangrijke plaats in. Als hoogtepunten van dit onderwerp, dat vanaf omstreeks 1921 ontstond, kunnen zowel genoemd worden de bekende houtsnede 'Rustende zichter' (1924), ontstaan naar aanleiding van een voorstudie in olieverf, en het monumentale doek 'Oogst' (1924), dat een samenvatting is van zijn talloze studies naar dit motief en waarmee hij in 1925 de tweede prijs in de Willink van Collenprijsvraag verwierf. Ook in schilderijen als 'Tuin met zonnebloemen' (1923) – van welk motief hij eveneens een lijnets maakte – en 'Zonnebloemen' (1924) is de door De Gruyter gesignaleerde ontwikkeling zichtbaar.

Dijkstra zond op de tentoonstelling van 1924 voor het eerst zijn pointillistische werk in, dat recensent A.A. voor de Provinciale Groninger Courant van 16 mei 1924 deed opmerken: 'In de pointille zit nog te weinig eenheid, hij is in z'n felle kleuren te hartstochtelijk dan dat hij met pointilleren zijn hoogste kan bereiken. Men ziet zijn fel oranje-rode herfsttinten in 'Proeftuin', in z'n 'Park', 'Eikenlaan', zelfs in zijn krijttekening met de dakprofielen 'Oude Stad'. Werd in het eerste geval gesproken over ouder werk, in het tweede geval duidt vooral de toepassing van het fel oranje-rood op een verandering in zijn schilderijen, die vanaf dit tijdstip een expressionistischer karakter dragen.

Dijkstra's vrije grafiek nam op de exposities gaandeweg een belangrijker positie in. In 1921 en 1922 exposeerde hij enkele houtsneden en een aantal etsen, in januari 1923 liet hij negen etsen en droge-naaldetsen zien. In de catalogus van deze Ploeg-tentoonstelling werd van hem een houtsnede opgenomen die later dat jaar in Cohens verzenbundel Schemer, Verzen werd afgedrukt. Een opmerkelijke inzending was te zien in mei-juni 1923, toen Dijkstra een aantal schetsen uit Vlaanderen toonde. Deze waren ontstaan tijdens een bezoek aan de in Lier wonende Belgische schrijver en illustrator Felix Timmermans. Later dat jaar exposeerde Dijkstra een houtsnede 'Naakt', een kleine versie van de houtsnede die voor de gelijknamige tentoonstelling als affiche diende.

Behalve enkele oudere etsen die hij in maart 1924 in Rotterdam exposeerde, werd dat jaar geen grafisch werk getoond. Dit hangt samen met de verandering in het werk die resulteerde in een expressieve, spontane en directe werkwijze die kenmerkend werd voor Dijkstra's grafiek. De in de catalogus van de Ploeg-tentoonstelling (mei 1924) opgenomen houtsnede 'Slapende mannen in het koren' gaf hiervan een beeld en werd door de Provinciale Groninger Courant (16 mei 1924) als een van de beste houtsneden bestempeld.

1925–1930

Dijkstra was terughoudend in het exposeren van zijn nieuwste werk. De belangrijke Ploeg-uitgave Orvelte, het oude Drenthe, in 1924 ontstaan naar aanleiding van Dijkstra's tochten door Drenthe met de schilder Reinhart Dozy, kreeg pas in 1925 door de tentoonstelling 'Grafische Experimenten', meer aandacht. Deze uitgave bestaat uit een map met zes houtsneden, waarvan enkele tot de beste behoren tot wat er op dit gebied binnen het Ploeg-Expressionisme tot stand werd gebracht. Omstreeks dezelfde tijd ontstond in Elp de monumentale houtsnede 'Das Lied von der Erde', waarvan later twee afdrukken werden aangekocht door het rijk.

In deze jaren ontstond in een grote verscheidenheid aan technieken een omvangrijk oeuvre, waarvan de houtsnede 'Chez Dicque' en de kleurhoutsnede 'Blauwe paarden' (1927) tot de bekendste behoren. Dijkstra exposeerde zijn grafische werk in deze periode vooral buiten Groningen. De recensenten hadden doorgaans waardering voor de veelal met het schoenmakersmes gekerfde houtsneden. In 1930 besprak het Nieuwsblad van het Noorden (24 februari 1930) de Ploeg-tentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam, waar Dijkstra voornamelijk tussen 1924 en 1928 ontstaan grafisch werk liet zien, waarin de recensent een interessante parallel trok: 'Uiterlijk mogen bijvoorbeeld een houtsnede van Dijkstra en een van Wiegers geheel verschillend lijken, in wezen zijn ze het toch niet.' Dijkstra's belangrijkste werk op illustratief gebied zijnde houtsneden in Het Boek van Trijntje Soldaats (1928) en Het Boek van Minne Koning (1930), beide door Werkman in een dan al antieke Egyptiëne gedrukt. Felix Timmermans, die een presentexemplaar van Trijntje Soldaats ontving en zelf beoefenaar van dit métier was, reageerde enthousiast: 'Ha! Is mij dat een feest daar in te blâren en te kijken. In één woord, ik ben gelukkig met Uw boek, omdat er zooveel hartelijkheid uit borrelt, wat tegenwoordig zoo zelden is in houtsneden. Ook de tekst is aangenaam en de houtsneden zijn er de uitpareling van...'

Door Dijkstra's activiteit op het gebied van de monumentale kunst raakte zijn grafisch werk in de jaren '30 op de achtergrond. In de jaren daarna bereikte hij in zijn grafiek niet meer het niveau van de vroege periode. De ontwikkeling van Dijkstra's schilderkunst in deze periode verliep parallel aan die van het grafische werk.

Al in 1927 wees Kaspar Niehaus op de invloed van de Noor Edvard Munch, wiens latere landschappen Dijkstra sterk aanspraken. Opvallend in de persverslagen is de geringe aandacht die in deze periode aan zijn schilderijen werd geschonken. De appreciatie van de recensenten werd het beste verwoord door A.A. voor de Provinciale Groninger Courant (12 februari 1927): 'Dijkstra zond tē fel gekleurde landschappen, bij weiks lila-roode wegen we met weemoed denken aan zijn veel betere doeken ('Oostum' enz.) van eenige jaren geleden!' Al eerder, in oktober 1925, constateerde deze verslaggever, evenals zijn collega A.M. Dommering voor het Nieuwsblad van het Noorden, 'dat enkelen van zijn doeken zoo volkomen uit den toon vallen'. De NRC, doorgaans deskundig en genuanceerd van oordeel, bracht het naar aanleiding van de Ploeg-tentoonstelling bij Van Deene in Amsterdam niet verder dan de opmerking dat Dijkstra

‘het meest bolsjewiek van allen is.’ Pas in de loop van de jaren ’50 toonde de pers waardering voor zijn expressionistische schilderijen.

Eind jaren ’20 neemt de invloed van het Expressionisme op het werk van Dijkstra af. Het heldere kleurgebruik, in deze jaren verworven, bleef echter ook in de komende jaren, toen hij in de vorm teruggreep op het Impressionisme, kenmerkend voor zijn schilderijen.

1931–1941

Rond 1930 begon Dijkstra door zijn contacten met architecten te experimenteren met glas-schilderkunst. Bij enkele in Groningen werkzame Duitse glazeniers bekwaamde hij zich in het ambacht. In 1931 kreeg hij zijn eerste opdracht op dat terrein. Dijkstra maakte – tegen vergoeding van de materiaalkosten – voor een door S.J. Bouma ontworpen kleuterschool een vierdelig gebrandschilderd raam waarin de vrije behandeling van het motief, geïnspireerd op volksfeesten als St.-Nicolaas, en het vrolijke kleurgebruik opvallen. In de jaren ’30 ontving hij grote opdrachten, waarbij Roland Holst soms bemiddelde. Zo ontstonden de ramen voor de aula van de Rijksuniversiteit te Groningen en de ontwerpen voor de gobelins voor het gebouw van de Eerste Kamer in Den Haag. In 1936 was Dijkstra begonnen met het ontwerpen van wandschilderingen in het Stadhuis van Groningen, die in 1938 voltooid werden. Dijkstra’s monumentale werk kenmerkt zich door een traditioneel classicistische stijl met gestileerde zinnebeelden en figuren. Ook na de Tweede Wereldoorlog maakte hij gebrandschilderde ramen.

De overzichtstentoonstelling bij Pictura in 1933 toonde voor het eerst in Groningen beeldhouwwerken: tien geëxposeerde stukken, waarvan een aantal, portretten en een masker, al in 1931 in het Stedelijk Museum in Amsterdam te zien was, in brons en terracotta. De schilderkunst, die evenals het grafisch werk in deze jaren op de achtergrond raakte, was voor Dijkstra een middel om te ontsnappen aan de intensieve arbeid van het monumentale werk, waardoor een groot contrast ontstond tussen het monumentale werk en de schilderijen. Het Dordrechts Nieuwsblad verschaft hierover in oktober 1939 informatie: ‘een der sterkste coloristen van de Groningsche schildersbent is stellig Joh. Dijkstra, die de felste kleuren aanwendt om lucht, bodem en water van het landschap te doen stralen in een zee van licht, soms in een orgie van indigo en oranje. Het diepe blauw, dat in al zijn werk de boventoon voert, schijnt een kenmerk van het Groningsch Landschap.’ Deze beschrijving is met name gebaseerd op enkele oudere werken die in Dordrecht te zien waren. Vaak hanteerde Dijkstra in deze periode een getemperd, aan de natuur getoetst palet.

1945–1978

Gedurende de oorlog maakte Dijkstra vele landschapsetsen die, evenals de grafiek die hij tot in de jaren ’60 maakte, een documentair karakter dragen, ‘gedreven om vast te leggen wat verglijdt, blijvend verandert of verloren gaat.’ Dijkstra is na Akink de

belangrijkste schilder van het Groninger landschap en de 'chroniqueur' van het wijdse Groningse land. Die rol is ook in ander opzicht bekend.

Na de Tweede Wereldoorlog verschenen van zijn hand talloze kunstbeschouwingen in dagbladen en tijdschriften, wat hem zowel aanhangers als tegenstanders opleverde. Tegenstanders waren, met de collega's die zich door hem gepasseerd voelden, vooral zij die zich stoorden aan zijn vaak eenzijdige, bevooroordeelde visie op de naoorlogse ontwikkelingen in de kunst. Ook zijn sterk geïdealiseerde en subjectieve kronieken over de 'wilde jaren' van De Ploeg en de vele, niet van zelfingenomenheid gespeende autobiografische notities, bezorgden hem tegenstanders. Dijkstra, wiens maatschappelijke erkenning al van voor de Tweede Wereldoorlog dateerde, had echter ook een grote groep aanhangers, die hem onvoorwaardelijk bewonderden om zijn eruditie en geboeid waren door zijn werk.

Na de oorlog nam hij, in 1957 begiftigd met de Culturele Prijs van de Provincie Groningen, deel aan exposities in binnen- en buitenland. Met De Ploeg, waarvan hij tot aan zijn overlijden lid bleef, exposeerde hij tot in de jaren '70. Zijn grote creativiteit en werklust, met name in de jaren '20, resulteerde aanvankelijk in een expressionistisch en vanaf omstreeks 1930 in een meer impressionistisch naturalisme. Op dit werk, Dijkstra's landschappen, is Petersens uitdrukking 'verhevigd Impressionisme' bij uitstek van toepassing. In de catalogus 'Johan Dijkstra – Groningerland' besluit C.P.J. van der Ploeg zijn inleiding met de volgende toepasselijke woorden: 'In zijn gehechtheid aan de zichtbare werkelijkheid, waarin naar zijn inzicht de kunstenaar zijn inspiratie en zijn bestemming vindt, betoont Dijkstra zich zijn hele leven trouw aan de beginselen die hem door Bach zijn bijgebracht. [...] Dat hij het daarbij soms wel eens wat gemakkelijk nam, mag niet verhelen dat Johan Dijkstra in zijn beste werken een hoogst oorspronkelijke en overtuigende verbeelding van het Groninger landschap heeft gegeven, die bij velen een onuitwisbare indruk achterlaat.'

Tot slot

Het is een feit, dat het bestrijden van valse kunst buitengewoon moeilijk is, zeker als het gaat om schilderijen van schilders die zijn overleden. Zij kunnen immers niet meer zeggen of een werk door hen wel of niet gemaakt is oftewel het is goed of vals.

Als kunstenaars niet meer in leven zijn, is er buitengewoon veel kennis van zaken nodig en wettig overtuigend bewijs om een schilderij vals te verklaren.

Als de herkomst van een schilderij niet meer is te traceren, de zgn. ‘provenance’ maakt dit een onderzoek een onderzoek naar de echtheid dan wel valsheid nog ingewikkelder.

Een ander serieus probleem is het terug kijken van bijvoorbeeld een landschap. Een landschap dat ongeveer honderd jaar geleden geschilderd is, kan in de loop der jaren ingrijpend zijn veranderd. Zo kunnen heuvelachtige landschappen binnen een eeuw door afgravingen veranderd zijn in relatief vlakke landschappen en niet of nauwelijks meer herkenbaar zijn in het beeld van het schilderij.

Om een schilderij vals te verklaren liggen de werkzaamheden van zowel de kunstvervalser als van de deskundige onder een vergrootglas. Opmerkingen van een deskundige zoals ‘Het betreft hier een vervalsing’, ‘De daadkracht, de bezieling ontbreekt’, ‘Het is slecht werk’, ‘Het is slordig geschilderd’, ‘De wijze van schilderen is anders’, ‘Het is plat geschilderd, het leeft niet’, ‘Het lijkt niet op ander werk van de schilder’, ‘De herkenbare uitstraling ontbreekt’, ‘Is niet van de hand van [...]’, ‘Coloriet en penseelvoering zijn niet volgens de werkwijze van [...]’, volstaan zeker niet om een schilderij van een overleden schilder vals te verklaren!

Bij twijfel over de echtheid dan wel valsheid van een schilderij is het extra oppassen. Gedegen en uitgebreid onderzoek zal noodzakelijk zijn om op een schilderij het predicaat ‘vals’ te plakken. De valkuil kan bestaan dat een schilderij ten onrechte vals wordt verklaard.

Literatuur

- 1 Jan Altink (Cassette) 1978 Jan Altink Stichting
- 2 Jan Altink. Iconen van het Groningerland
2011 Groninger Museum
- 3 Johan Dijkstra 1896 – 1978. Uitgave 1996
- 4 Vergezichten. Het grafische werk van Johan Dijkstra
Anneke de Vries. Uitgave 2020
- 5 De stad van Johan Dijkstra – Eric Bos
- 6 Een palmboom bij Zuidwolde – Eric Bos
- 7 Berend Hoving. Schilder uit Oosterhesselen
7e jaargang nummer 4, november 2007

Curriculum Vitae Johan Meijering

- Geboortedatum: 19 maart 1947
- Geboorteplaats: Kampen
- Burgerlijke staat: Ongehuwd (gehuwd geweest)
- Woonplaats: Groningen
- Kinderen: Margarethe, William, Alexander
- Kleinkind: Christiaan-Carlos

Gewoond in de volgende plaatsen:

Kampen, Zwolle, Rotterdam, Lochem, Vroomshoop (O), Den Ham (O), Hengelo, Leeuwarden (vanaf 1962), Groningen (vanaf 1990).

Studeerde na afstuderen aan de Sociale Academie Twente te Hengelo- sociale wetenschappen aan de Rijksuniversiteit van Groningen. In 1980 afgestudeerd, specialisatie organisatieontwikkeling. Begon zijn (ambtelijke) carrière als (hoofd)agent van gemeentepolitie. Werkte nadien als maatschappelijk werker en sociale wetenschapper voor verschillende gemeentelijke overheden. Gaf als de coördinator van het InSa-project - opdrachtgever provincie Friesland - leiding aan een onderzoeksteam.

Rode draad in zijn leven: organiseren, (ver)bouwen en wonen, kunst, dans en theater.

Nam van jongs af aan vele initiatieven op cultureel gebied en op het terrein van woon- en leefmilieu.

Gaf vanaf 2003 met zijn (dans)partner Carla Durville dans- en theatervoorstellingen (benefiet) en workshops in binnen- en buitenland, regelmatig in samenwerking met de door hem opgerichte groep Nostalgia (muziek, zang en dans).

Samenvatting belangrijkste activiteiten op cultureel gebied en op het terrein van woon- en leefmilieu.

- 1964 Oprichter en voorzitter (1964 t/m 1967) dans- en instuifvereniging K 64 (Kuifje '64) in Leeuwarden.
- 27-04-1966 Initiatiefnemer, organisator en presentator benefiet song- en muziekfestival in Leeuwarden.
- 1971 Bestuurslid (1971 en 1972) van de Vereniging voor Handenarbeid, afdeling Friesland/Leeuwarden.
- 1972 Mede-initiatiefnemer en -oprichter, bestuurslid (1972 en 1973) van de IPA (International Police Association), afdeling Friesland.
- 1986 Initiatiefnemer en oprichter van de O.S.A. (Onafhankelijke Secretarie Ambtenaren) van de gemeentesecretarie van de gemeente Leeuwarden.
- 1990 Initiatiefnemer om het woon- en leefmilieu in Groningen (Hoogkerk) te verbeteren. Actievoerder om gezichtsbepalende (beeldende) kunstwerken in openbare ruimten te realiseren. Tevens initiatiefnemer om de geluidswal langs de A-7 in Groningen (Hoogkerk) te verlengen.
- 1991 Initiatiefnemer en mede-eigenaar van 'Kijkbungalow Minerva' (1991 t/m 1994) te Groningen (Hoogkerk), een gratis onafhankelijk advies-, informatie- en ideeën centrum, tevens expositieruimte. Organisator 37 tentoonstellingen. Bezoekers in vier jaar: ruim 13.000 uit binnen- en buitenland.
- 1993 Initiatiefnemer en medeorganisator kunstmanifestatie in Groningen (Hoogkerk) ter gelegenheid van de viering van het 75-jarig bestaan van de kunstkring de 'Groninger Ploeg'. Eendagstentoonstelling met 75 Ploegschilderijen in 30 woonhuizen in de Jan van der Zeestraat. Bezoekers: ca. 2000.
- 1993 Mede-initiatiefnemer en organisator van de kunstwinkel van beeldende kunstenaars aan de Grote Markt no. 43 te Groningen.
- 27-04-1994 Oprichter en voorzitter (1994 en 1995) van de stichting (kunsthuis) 'De Permanente' te Groningen.

- 1998 t/m 2001 Organisator tientallen tentoonstellingen in onder meer verpleeghuis Innersdijk te Groningen en het Streekmuseum 'De Oude Wolden' te Bellingwolde.
- 1999 Initiatiefnemer en medeoprichter van de stichting 'La Pasión' centrum voor Argentijnse Tango en multiculturele activiteiten te Groningen (bestuurslid van 1999 t/m 2001).
N.B. De gevel van La Pasión werd in 2001 genomineerd voor de verkiezing van het mooiste bouwwerk van de gemeente Groningen en werd winnaar van de publieksprijs.
- 1999 Initiatiefnemer en medeoprichter van de stichting 'Do' uitwisseling van Japanse kunst en cultuur en voorts al hetgeen met één en ander direct of indirect verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn.
- 2000 Initiatiefnemer en oprichter van 'Los Lunaticos', een klein (theater) gezelschap: twee Argentijnse Tango dansers en een gitarist).
- 07-11-2001 Initiatiefnemer, coördinator en deelnemer dansoptreden Argentijnse Tango met zes dansparen prins Willem-Alexander en prinses Máxima bij hun bezoek aan Groningen.
- 2001 Initiatiefnemer en mede-sponsor (50%) van de stad-safari in Groningen, een culturele manifestatie met Willem de Ridder.
- 2004 Initiatiefnemer en oprichter muziek- en dansgezelschap Nostalgia (4 personen: twee dansers Argentijnse Tango, violist en sopraan). Optreden in onder meer Egypte (uitzending Egyptische TV - Channel 5).
- 2004 t/m 2006 Stelde zijn geheel verbouwde woonhuis 'La Nueva Pasión' (nieuwe passie) incidenteel (gratis) beschikbaar voor kleinschalige culturele activiteiten.
Het pand werd ingewijd door kleinzoon Christiaan-Carlos.
In de hal van het pand is een gedenksteen ingemetseld met de tekst:
La Nueva Pasión
inaugurado por
Christiaan-Carlos Meijering
14 Mayo 2004

- 20 t/m 27 08-2006 Het Groningse dansgezelschap Galili Dance gaf van 20 t/m 27 augustus 2006 tijdens het jaarlijkse festival Noorderzon een aantal solodansvoorstellingen in 'La Nueva Pasión'. Dat gebeurde in het kader van het project Your Place/My Place, waarbij vijf woonhuizen in de stad dienden als decor voor vijf verschillende solovoortellingen door vijf verschillende Galili dansers, gemaakt door vijf internationale gastchoreografen.
- 04-10-2006 Initiatiefnemer om het vervalsen van kunst en de handel in valse kunst, in het bijzonder van de kunstkring de 'Groninger Ploeg' aan banden te leggen.
De initiatiefgroep 'Ploegaffaire' onderzoekt diverse mogelijkheden op dit terrein.
Publiceerde 'Mijn pleidooi inzake de Altink-affaire'.
- 2007 Uitbreiding muziek- en dansgezelschap Nostalgia (7 personen: tenor, sopraan, concertpianiste, twee violisten, popartiest, twee dansers Argentijnse Tango).
- 2007 Mede-initiatiefnemer Stichtingen Oprechte Kunsten Stichting Echt/Vals i.o.
- 02-01-2007 Oproep en voorstellen aan het bestuur van de provincie Groningen: In het kader van te nemen milieumaatregelen:
- het invoeren van een eenmalige vuurwerkvrije jaarwisseling
  - het structureel invoeren van autoloze zondagen
- 18-01-2007 Voordracht op het symposium 'Echt/Vals', Waterkantzaal PTA in Amsterdam.
Overige sprekers: Geert Jan Jansen, Jan Pieter Glerum, Roland Jansen, Aad du Croix Timmermans.
- 13-06-2007 Publicatie 'Woensdag de Dertiende' Een persoonlijke reactie tegen onrecht, list en bedrog, machtsmisbruik, intimidatie en bureaucratie!
Overhandiging 1e exemplaar aan de voorzitter adviescommissie 'Omgeving en Milieu' provincie Groningen.
- 05-07-2007 Publicatie 'Nachtmerrie van een kunstliefhebber'
Altink-affaire I en II in 'vogelvlucht'
Overhandiging 1e exemplaar aan Hans Alders, Commissaris van de Koningin van de provincie Groningen.

- 16-07 t/m 08-08-2007 Initiatiefnemer/leider China zomer-tournee dans- en muziekgezelschap Nostalgia.
Diverse optredens in staatstheaters in Lanzhou, hoofdstad provincie Gansu in Centraal China. Uitzending voor Chinese TV.
- 23-11-2007 Publicatie 'Nostalgia China-tournee Zomer 2007'. Overhandiging 1e exemplaar aan Max van de Berg, Commissaris van de Koningin in de provincie Groningen.
- 06-08-2008 Initiatiefnemer, medeoprichter en secretaris stichting 'Staakt Het Vuren'
Doel: Een bijdrage leveren aan het vervangen van het afsteken van consumentenvuurwerk door milieuvriendelijk, veilig, professioneel vuurwerk en lasershows.
- 08-12-2008 Nieuwspoort in Den Haag.
Publicatie boeken:
  - 'Vuurwerk. Dagboek van een ruststoker.'
ISBN: 978 90 8954 0690
  - 'Vuurwerk. Feiten liegen niet.'
ISBN: 978 90 8954 0775
- 11-08-2009 Initiatiefnemer en interviews documentaire 'Arie Zuidersma. Als je schildert vergeet je alles'.
Documentaire ter gelegenheid van de viering van zijn 87e verjaardag op 6 januari.
Eerste opname en interview gestart op 11 augustus 2009.
- 27-10-2011 Initiatiefnemer en met Carla Durville en samensteller boek 'Dromen en geheimen. De andere wereld van Arie Zuidersma'
  - 'Dromen en geheimen. De andere wereld van Arie Zuidersma'
ISBN: 978 90 8954 3349 (hard cover)
ISBN: 978 90 8954 3370 (soft cover)Presentatie in de raadszaal in Vries (Dr) van de gemeente Tynaarlo.
- 13-11-2011 Opening expositie (12 november 2011 t/m 8 januari 2012) van het werk van het langst levende lid van de oude garde van de Groninger Ploeg (ca. 10 jaar voorzitter), Arie Zuidersma (1925) en Aukje Niemeijer in galerie Ruigewaert in Niezijl (Gr.).

- 13-11-2011 Première van de documentaire ‘Arie Zuidersma. Als je schildert vergeet je alles’ ter gelegenheid van de viering van zijn 87e verjaardag op 6 januari 2012.
Eerste opnamen en interviews gestart op dinsdag 11 augustus 2009.
Interviews Johan Meijering.
- 07-09-2015 Alternatief plan ‘Nieuw Groninger Forum’ ingediend bij het College van burgemeester en wethouders van de gemeente Groningen voor de locatie van het Groninger Forum;
Voorstel om een raadgevend referendum te organiseren.
- 18, 19-09-2015 Bedenker en initiatiefnemer van het eerste ‘Tango Festival La Pasion Groningen. Op 18, 19 en 20 september 2015.
Een jaarlijks terugkerend festival in het derde weekend van de maand september.
- 19-09-2015 Initiatiefnemer en organisator ‘Reunie La Pasion’ in de ‘Vrijdag Concertzaal’ in Groningen
Presentatie boeken:
• ‘La Pasion. Salon de Tango y Cultura. Een bron van inspiratie’
ISBN: 978 90 8954 7927
• ‘Argentijnse tango. Van Groningen tot Maastricht’.
ISBN: 978 90 8954 7927
Filmische terugblik: ‘La Pasion. Salon de Tango y Cultura’.
- 09-2016 Overhandiging eerste exemplaar boek ‘Groninger Forum. Een bodemloze put’ aan F.J. Paas, Commissaris van de Koning in de provincie Groningen.
• ‘Groninger Forum. Een bodemloze put’
ISBN: 978 90 8954 8863
- 17-09-2016 Initiatiefnemer en organisator ‘Reunie Kijkbungalow Minerva’ in de ‘Vrijdag Concertzaal’ in Groningen.
Presentatie boek:
• ‘Kijkbungalow Minerva’
ISBN: 978 90 8954 8870
Filmische terugblik: ‘Kijkbungalow Minerva’

Verschenen boeken

Vuurwerk <i>Dagboek van een ruststoker</i> Johan Meijering	2008	ISBN: 978 90 8954 0690
Explosief vuurwerk <i>Feiten liegen niet</i> Johan Meijering	2008	ISBN: 978 90 8954 0775
Dromen en geheimen <i>De andere wereld van Arie Zuidersma</i> Samenstelling Johan Meijering en Carla Durville	2011	ISBN: 978 90 8954 3349
La Pasión <i>Salon de Tango y Cultura</i> Johan Meijering	2015	ISBN: 978 90 8954 7927
Argentijnse Tango <i>Van Groningen tot Maastricht</i> Johan Meijering	2015	ISBN: 978 90 8954 7903
Groninger Forum <i>Een bodemloze put</i> Johan Meijering	2016	ISBN: 978 90 8954 8663
Kijkbungalow Minerva <i>Een inspirerende kijk op wonen en kunst</i> Johan Meijering	2016	ISBN: 978 90 8954 8870
Consumentenvuurwerk <i>Van volksvermaak tot overheidsverbod</i>	2020	ISBN: 978 94 6365 3015
Uitgesproken (bundel) Johan Meijering	2021	ISBN: 978 94 6365 408 1
In bewerking		
Grenzeloze passie - Autobiografie	2022	
Kuifje '64	2023	
Argentijnse tango. Van Groningen tot China	2024	

